

בצרון

ירחון למדע, לספרות ולבעיות הזמן

נוסד על-ידי חיים טשרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

המערכת:

משה טשרנוביץ — עורך אחראי

חיים ליף — עורך, גבריאל פריל — עורך מיוחד

מועצת המערכת:

צבי אורלינסקי, נחום גלאצר, שמעון הלקי, אברהם י. כ"ץ

(328)

שבטיאדר, תשל"ו

שנה ל"ח (כרך ס"ח)

חוברת בקורת

התוכן

- 99 לפרשת שנאת האחים בישראל א. אבי כץ-ציון
- 105 מסות קטנות על סופרים גדולים משה שמיר
- דפים מתוך „יומן גיטו ורשה“: ליל הסדר הראשון
- 109 של פסח תש"ב ח. א. קפלן
- 111 על התפתחותה של הלכה אחת דוד גולדנברג
- 114 מנהגי החתונה של יהודי עיראק בדורות האחרונים שמעון חיים
- לתולדות התנחלות חובבי ציון בשיקאגו כגולן (מאמר ב')
- 122 א. ר. מלאכי
- 126 מחודש לחודש י. מישאל
- דב סדן בן שבועים וחמש:
- 128 איש חכם ונכון אריה ליבשיץ
- 129 יצירת רבת-האנפין של פרופ' דב סדן מ. אונגרפלד
- 131 עיונים ביצירתם של יצחק שמי ויהודה בורלא נחמה רזור ברסון
- 139 שירי יגון ואמונה מ. עובדיהו
- 141 מעשה בנקמה יונתן מקסימון
- 142 זכר ליציאת מצרים ומשמעותו גדליהו ורדי
- 145 גלויות-אוויר מירושלים י. ד. אברמסקי
- 146 ידיעות

„ בצרון “
1141 ברודוויי
ניו-יורק

BITZARON

THE HEBREW MONTHLY OF AMERICA

Founded by CHAIM TCHERNOWITZ (RAV TZAIR)

MAURICE E. CHERNOWITZ, Executive Editor

HAYIM LEAF, Editor; GABRIEL PREIL, Special Editor

Editorial Board: Nahum Glatzer, Simon Halkin, Abraham I. Katsh,
Harry M. Orlinsky

Thirty-Eighth Year of Publication

Vol. LXVIII SHVAT-ADAR, 5737 (Jan.-Feb., 1977) (328)

CONTENTS:

Present Political Conflicts In Israel	<i>A. Avi Ben-Zion</i>	99
Little Essays On Great Writers	<i>Moshe Shamir</i>	105
Pages From the Diary of the Warsaw Ghetto—		
The First Seder, Passover 1942	<i>Chaim A. Kaplan</i>	109
On the Development of One Halacha	<i>David Goldenberg</i>	111
Wedding Customs and Ceremonies of Iraqi Jews	<i>S. Hayyat</i>	114
Chicago Settlers In the Golan In the Nineties (Part II)		
.	<i>A. R. Malachi</i>	122
The Month In Review	<i>I. Mishael</i>	126
Dov Sadan At Seventy-Five		
A Man of Wisdom and Intellect	<i>Aryeh Lifshitz</i>	128
Sadan's Multiphase Contribution to		
Hebrew Literature	<i>M. Ungerfeld</i>	129
Observations On the Writings of Itzhak Shami and		
Yehuda Burla	<i>N. Rezler-Berson</i>	131
The Poetry of Meir Bosak	<i>Mordecai Ovadyahu</i>	139
Revenge	<i>Yonatan Maximon</i>	141
The Concept of the Exodus In Hebrew Education	<i>G. Vardi</i>	142
Air Letters From Jerusalem	<i>I. D. Abramsky</i>	145
News and Events		146

BITZARON
1141 Broadway
N.Y., N.Y. 10001
MU 6-7680

בַּצְרוֹן

נוסד עלידי חיים משרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

(328)

שבת-אדר, תשל"ז

שנה ל"ח (כרך ס"ח)

לפרשת שנאת האחים בארץ *

(בין גוש אמונים לשמאל הישראלי)

מאת א. אבי כרציון

א. מן ברית שלום" עד "יוני" השמאל

המאורעות האחרונים בחברון על סף השנה החדשה זכו לכיסוי מירבי בעתונות העברית בארץ. בדומה לקרבות "מלחמת ששת הימים" ומלחמת יום הכיפורים" אף תיאורי "מלחמות חברון" לא חסרו את כל הסממנים של תיאורי קרבות — הינו, ציוני מקום ונתונים טופוגרפיים, מהלכי קרבות מעללי התקפה, נסיגה ושיסדור (Reordering) של הכוחות השונים. כמו כן לא חסרו ניתוחי טקטיקה ואיסטרטגיה, התערבותן של "המעצמות הגדולות" — רבין מחד ופרס מאידך ושל גושי תומכיהן, דיונים מדיניים בדרג גבוה (רבין-עופר, מפ"ם ול"ע מחד, ליכוד, המפד"ל ושאר אוהדי גוש אמונים מאידך). בקצת נופך ותיאורים "קישוטיים" משלימים, פירוט הפרוטאגוניסטים והכוחות המעורבים. קביעת הזמן הדרמטי וכיוצא בזה — תהיה "במת-החזיון" שלימה.

אך המירקם התיאורי יהיה לוקה בחסר אם נתעלם ממרכיב אלמנטרי שנעשה בן-לוויה אורגאני לתיאורי מלחמות במוזה"ת, היינו "המקהלה" הבינלאומית על "מזימות האימפריאליזם והניאור-קולוניאליזם הציונים" הפועלת במקביל ל"מקהלה" ובמרכז של העלילה המתפתחת הן בימים ש"כתיקונם" והן בימים שלא כתיקונם. בכל פעם שמתחממת, ולו במקצת, האווירה באזורנו נותנת סיכנות הידיעות הסובייטית טא"ס את האות לסידרה של התקפות על "חרחורי המלחמה הציוניים" כשגרורותיה ונושאי דבריה, הרשמיים והבלתי-רשמיים, ממלאים אחריה תוך הוספת נופך משלהם. הנוסח גלוי וידוע והפך להיות "נוסח" ממש. תוכנו של ההתקפות סטיריאוטיפי וחוזר ונשנה: ישראל היא מיבצר הריאקציה הבינלאומית הנתמכת ע"י כוחות האימפריאליזם, אויב כוחות החרות והקידמה, סרטן בגוף המזרח התיכון ועוד ועוד. "לשון הזהב" מוכרת ובשני העשורים האחרונים כמעט ולא נתגלו בה שום ואריאנטים מילוליים וסיגנונים.

תגובותיו של הציבור השמאלני בארץ על "מאורעות חברון תשל"ז" ובעיקר מצד נציגיו ואוהדיו רבי העוצמה בעמדות המפתח השונות ובמיוחד באמצעי התיקשורת הציבוריים, מזכירות לא במעט סיגנון זה. דבריהם היו חריפים

* על סמך חופש הויכוח.

ועוקצניים במיוחד ונתגלתה בהם שנאה תהומית החורגת מעל ומעבר לפולמוס המסורתי שבין ימין ושמאל בארץ. בתולדות המיפעל הציוני בארץ ניתן למצוא אירגונים וקבוצות שהיו ערות ל"ענין הערבי" ולבעיותיהן ההתנחלות בארץ ואף ניסו להמעיט בדרכים שונות את מימדי החיכוך וההתנגשות עם הציבור הערבי. בלטה במיוחד קבוצת "ברית-שלום" שנחשבה בעיני רבים כאוהדת את הענין הערבי אף יותר מאשר את הענין היהודי. היתה זו אמנם קבוצה קטנה שייצגה דעת מיעוט אך יחד עם זאת בעלת מישקל סגולי ניכר. גם מתנגדיה של קבוצה זו, שראו בחבריה דו־קישוטים ובמקרה הטוב ביותר פרופסורים תמימים, לא יכלו להתעלם ממעמדם של אנשים כמאגנס, בובר, ברגמן, סימון, מרמת טיעונם ומרמת נימוקיהם, מהאווירה התרבותית האירופאית שבה פעלו. אווירה זו היתה תוצאה ישירה של השקפת-עולמם ההומאניסטית וההומאניטרית שהניעה אותם ליצור ברית שלום עם שכנם הערבי. היה זה גם פרי השקפת עולמם הרליגיוזית, על אף העובדה שהדבר עשוי להשמע כמוזר ומשונה, של רבים מהמשתתפים לקבוצה זו, שהניעה אותם לפעילות נוסח אלברט שוייצר כלפי הפלאח הערבי. קשה ליישם דברים אלה לכל אותם "צדיקי עליון" ומצטרקים שיצאו במיתקפה מרוכזת ומתוזמרת היטב על "הפרובוקאטורים" מקרית ארבע ועל "אויבי מערכות ישראל" — גוש אמונים. דברי "ההתנבאות" היו בסיגנון אחיד. לא היו אלה נימוקים המנוסחים בלשון תרבותית של בובר וברגמן על צדק נבואי ועל קול התבונה, גם אם נשמעו כתמימים באזני מתנגדיהם, אלא, לשון סיסמות של פוליטרוקים בבריגדות בולשביקיות בזמן המהפכה המסיתים את איוואן ואת וולודיה להלחם בכוחות הקונטר-רבלוציה העומדים כל רגע להגיה ממחבואיהם, לצאת במחול פראים צמא-דם ולאנוס את אמא רוסיה... היתה זו גם לשונם של תובעים במשפטי הטיהור של רוסיה בשנות השלושים ושל משפטי פראג למשל. הנתבעים נקראו כלבים שוטים ומטורפים, מחרחרי מלחמה אימפריאליסטים, סרטן בנוף האומה והמולדת וכדומה להם "כינויים" מכינויים יפים, כשעל כולם מילת הסיכום המסכמת, אומרת הכל וסותמת הכל: פאשיסטים. כשאתה קורא את תגובותיהם של אנשים כרה"מ רבין ושל עופר, שר החיכוך ושל סופרים שמאלניים מסוגם של א. ב. יהושע, יורם קניוק ואחרים אתה נתקל בסלוגנים שטחי וזול מן הסוג הג'ל.

עמדתם הפרו-ערבית של שמאלנים כחברי מוקד, שי"ח ומפ"ם, מאמצת יותר ויותר את עמדות אש"ף והשמאל החדש הבינלאומי, כשצד אחד כולו חייב והצד השני כולו זכאי, צד אחד, שממנו הם עצמם צמחו, הוא פאשיסטי-תוקפני, מנצל דורסני ואילו הצד השני, אנשי חברון ושכם, הכבשה התמה הכוזבה והגוזזה ההומה מר. גוש אמונים מתואר כגוף קיצוני וקנאי באופיו, פאלאנטיסטי באירגונו, דורסני וששי-אלי-קרב בדרך פעילותו, ואילו תושבי שכם וחברון מתוארים כאוהדים שלווים העוסקים בבעיות של מציאת פרנסה ובעיות של חיי יום-יום, שלא די שהם חיים תחת שילטון-כיבוש, עוד קפץ עליהם רוגזו של גוש אמונים.

לשון זו מגלה קירבה מפתיעה ללשונם של הגושים הרדיקאליים בשנות השישים המאוחרות בשיאה של מלחמת וייטנאם. אך גם אם התרגלנו ללשון זו שבפי חובבי-ערב מקצועניים מפתיעה השימוש בה מצד אישי ציבור נושאי משרות רשמיות המגיבים כאנשי מפלגה נוגחניים. מפתיעה היתה גם תגובתו שלוחת הרסן של רבין שהכריז על גוש אמונים כעל "סרטן בגוף האומה". קריאה זו שנאמרה בלטה האירועים בחברון יכולה היתה להתפרש כקריאת "עליהום", כהסתה נגד אנשי קרית-ארבע בבחינת קריאת "אש" באולם תיאטרון דחוס. כשמעיר לו גלילי (לפי דיווחי "הארץ") יועצו ואיש סודו וחסדו, שיש ביניהם אנשים טובים כמו קרובת משפחתו שהוא מכירה כבחורה טובה ושרק המנהיגות אשמה במאורעות, מגיב רבין בסקריפטיות זועמת, שכולם מסוכנים: "כולם כאלה", כולם בבחינת סרטן. ואם בסרטן קא עסקינן, הרי מצווה לבערו ולהשחיתו שלא יזהם חס ושלום בארסו את תאיו הבריאים של הגוף הלאומי. קשה שלא לפקפק בדבר תבונת הצהרות אלה בעיתות "חימום" מפיו של אדם שעיקר תפקידו לשכך את הרוחות וליצור אווירה שתוביל ל"סולחה", או, לפחות למניעת שפיכות דמים.

ב. קרית-ארבע — מזלה של ממשלת ישראל...

כשהנך קורא את תגובתם של אישי ציבור מסוימים ובמיוחד את דבריהם

של אנשי התיקשורת מ"השמאל החדש" ושל "האינטלגנציה העובדת" הזועקים חמס על מעללי מתיישבי קדום וקרית-ארבע אתה שואל את עצמך: מה מקורה של שנאה פאתאלוגית זו? רבות נכתב כבר בארץ על השנאה העצמית ועל יצר ההרס העצמי של השמאלנים החדשים; על קוסמופוליטיותם ועל שנאתם כל ביטוי לאומי של עםם ומאידך — אימוץ כל ביטוי לאומי ואף שובניסטי של עמי העולם השלישי; על מיעוטן של מנות התודעה היהודית והזוהיות היהודית בחייהם וכו'. אך גם אם נכונים הדברים אין בהם כדי להסביר באופן ברור וממשי את תדמיתם של אנשי גוש אמונים בעיני חסידי השמאל החדש. ההסבר "ההגיוני" לשנאה פאתאלוגית זו כלפי תושבי קרית-ארבע ומתיישבי קדום נעוץ בעצם אופיו ומהותו של גוש אמונים ובדרכו ההיסטורית של גוף זה בשנות חייו המצומצמות.

בניגוד לתדמית של "כוח ריאקציונרי בעל מזימות אימפריאליסטיות" שמנסה השמאל, על כל גווניו וחוגיו, להעניק לגוש אמונים הרי שצמיחתה של תנועה זו מאז ימי מלחמת ששת הימים חסרה "ימרות" שכאלה. מי שעקב אחרי התארגנותו של גוף זה וזכר בוודאי את ראשית צעדיו עם הופעתה של קבוצת נערים ונערות בני "יוצאי גוש עציון" שהחליטו בלשונם המליצית להשיב העטרה ליושנה" ולשקם את "הגוש". העתונות דוחה או בהרחבה על כל סממני הסנסציה שבתופעה "ניאורומנטית" זו של אידיאליסטים צעירים בשנות העשרים שלהם שמיזמתם העצמית החליטו לקיים מצוות "ושבו בנים לגבולם". מה יותר עטור הילה רומנטית מאשר קבוצת נוער של צברים וצבריות בני ובנות שבויי ופליטי גוש-עציון שבעצמם נולדו "בשביה", מחוץ לביתם, ואשר רבים מהם יתומים מאב שנפל חלל בהגנתו האגדית של הגוש, המתארגנים בכוחות עצמם להסיר חרפת הכיבוש והשבי של אבותיהם, נוסח "שנית הגוש לא יפול", והכרזות ומניפסטים שנאמרו ברוח דומה. בניגוד לתיאור המעוות והמעורר פלצות של חוגי השמאל, היה זה גוף שצמח מקרקע העם, תנועת Grass Roots טיפוסית. אחד מיוזמיו וראשי דבריו היה אז בחור צעיר, חנן פורת, שנוסף בידי ודיבר בהתלהבות, "תינוקית" כמעט, על שיקום הגוש.

תגובת צעירי גוש-עציון כתגובות רבות אחרות באותן השנים היו פרי ה"יפוריה" של מלחמת ששת הימים, ואם להשתמש בדבריה של נעמי שמר, בעלת "ירושלים של זהב", היתה זו לגביה מלחמה שבה נשרו כל המרכאות מפסוקי התנ"ך והפראזות הציוניות. המרץ שהשתחרר בעקבות מלחמה זו הוא אשר הוליד את גוש אמונים. היתה זו התפרצות ספונטאנית מצד גופים יהודיים רבים בארץ ובחו"ל. המימסד הממשלתי והמפלגתי לא רק שלא היה יוזמו ומאיצו של תהליך זה, אלא בדרך כלל עמד למכשול ו"נכנע" רק כשגבר הלחץ מלמטה. קשה לומר שהמוסדות הרשמיים, וזה כולל גם את מוסדות המפד"ל, יצאו מרוב גדרם למשמע בשורת ההתיישבות בגוש עציון. כל פרשת "הביורוקרטיה הזעירה" הרי היא כתובה בעתונות הארץ של השנים 1970—1967. צעד אחרי צעד, לחץ אחרי לחץ נסוגה הביורוקרטיה וההתיישבות בגוש עציון הפכה לעובדה היסטורית כשבשלב זה המימסד עצמו קופץ על עגלת ההילולה של "ושבו בנים לגבולם".

לא היתה זו רשעות גרידא של ביורוקרטיה שכלל ביורוקרטיה טוחנת לאט ו"זזה עוד יותר לאט", אם להשתמש בלשון הרחוב; היתה זה כראש וראשונה מחדל במובנו הבסיסי של מושג זה — חוסר מעש משווע. אין זה סוד שמבחינה איסטרטגית, של מדיניות לטווח ארוך, היה למימשל הישראלי "יותר מול משכל". כל "המימארים" של מלחמת ששת הימים, כפי שהם מופיעים באינספור ראינות והתראינות בעתונות בראדיו ובטלביזיה, נמסרים על-פי הנוסח של "מי פלל ומי מלל". לא ראשי הצבא ובוודאי שלא ראשי השלטון ציפו לנס של 1967. תחושה זו הורגשה היטב מיד לאחר המלחמה, היינו, בחסרונה של מדיניות ברורה, החלטית ותקיפה החותרת להשגתם של יעדי ביניים ויעדים לטווח ארוך במסגרת עיצובה ומימושה של איסטרטגיה מדינית ובטחונית. החלה ההתרוצצות הקלאסית שאנו עדים לה היום. די לקרוא את העתונות מהשנים שלאחר המלחמה ולהיווכח בריבוי ההצהרות למיניהן ובסתירותיהן הפנימיות המעידות על חוסר קו ברור ועל אי-היכולת להכריע ולהחליט בבחינת "לא לבלוע ולא להקיא".

סימן-הזהר של הססנות אינו אופייני רק לממשלת רבין. ממשלת אשכול וגולדה לא היו הססניות פחות כשהגיע הדבר ל"שטחים". גוש עציון וקרית-ארבע לא הוגשו למתיישביהם על מגש-כסף. למעשה לא החליטה הממשלה "מרצונה החופשי" על התיישבות בקרית-ארבע החל מימי המגורים בבנין המימשל הצבאי

שביתות השבת והמאסרים שקדמו להקמת הבניינים הראשונים בקריה. כל "היתר" גרר אחיו נגישות מצד המימשל. לאחר חיכוכים, התנגשויות מלווי אימי מאסרים לא היתה לממשלה ברירה (כולל לחץ פוליטי מבפנים), אלא "לסגת" במקצת ולהעניק זכויות גם ליהודים... כל סנטימטר מגורים בקרית־ארבע הושג לאחר מאבק עיקש ועקשני של צעירים שגם המימסד הדתי הרשמי לא תמיד מוכן היה להיחלץ לעזרתם — מעבר למס שפתיים השיגרתי. עד כמה שהדבר עשוי להישמע אירוני היה המימשל הצבאי פחות מכניס אורחים משיך ג'עברי עצמו, שעם כיבושה של חברון הכריז ברוב ערמתו על תקוותו שהיהודים ישוּבו לעיר האבות, ישקמו את הרובע היהודי העתיק שנהרס במאורעות תרפ"ט ויתנחלו בה. קשה למצוא בעתונות הישראלית שלאחר מלחמת ששת הימים הצהרות רחבות־לב שכאלה מצד כל גורם יהודי ממשלתי. אדרבא, כל הענין נתפס כמיטרד הן בגלל הזיקה "היונית" השמאלנית של חלק ניכר מצמרת השלטון והן מתוך הפזילה המתמדת לעבר מפ"ם שאימה ומאימת כל יום שני וחמישי בפירוק המערך אם לא תיבלם "הריאקציה הדתית השוביניסטית", רחמנא ליצלן.

ג. חילופי תפקידים: השמאל של אתמול וגוש אמונים של היום
 כאמור, הלחץ לא היה לחצה של קבוצה בעלת עמדה מבוססת במדינה במובן הסוציו־פוליטי המקובל של מושג זה. עצם כוחה נבע לא משליטה בעמדות־מפתח פוליטיות או כלכליות, שכן אין לגוש אמונים "גב" סיעתי בכנסת ובוועדותיה וכוחה הכלכלי אפסי. התנועה מתקיימת בעיקר מתרומות אוהדים ומסירותם והתמסרותם של ציבור חבריה. כל כוחה באידיאליזם של חבריה ובאיכותם הסגולית. התכונות הקלאסיות של האידיאליסט, הקרבה עצמית — הקרבת נוחיותו האישית והקרבת מעמדו — הן אשר היקנו לגוף זה את מעמדו המיוחד בציבוריות הישראלית של שנות השבעים. דווקא מיבצעי ההתיישבות ההפגנתיים, הימצאותם של נשים וילדים במיבצעים אלה ותמונות של גרירת צעירים בעלי עמדות מכובדות בתחומי החינוך הגבוה, המחקר והמשק — הם אשר היקנו לגוש אמונים את כבודו בקרב הציבור הישראלי. בסופו של דבר הזדהה "עמך" עם שיר ההלל של א' קישון לדור הכיפות הסרוגות מאשר עם תאניותיהם של השירים עופר ושם־טוב על כך שגוש אמונים "שם ללעג ולקלס את החלטות הממשלה". אילו באמת היתה תדמיתם בעיני הציבור כ"מיעוט שולי", לפי טענותיהם של השמאלנים, היה הדבר משתקף באופי והיקף פעילותם. פעילות זו הלכה וגברה מאז 1973 ונהייתה נועזת יותר ויותר בעיקר בשל האהדה והתמיכה מצד הציבור הישראלי שרובו ראה בהם את החלוצים של שנות השבעים. אסיפות גוש אמונים משכו קהל רב וער של צעירים נלהבים ואף משולהבים הרבה יותר מאשר "אסיפות שכנגד" של אנשי השמאל החדש שבלטו בהם חברי משקים ועובדי מפעלים בקיבוצי השומר־הצעיר נוסח המצעדים של הזדהות במוסקבה ובפקינג כשהרחובות מלאים משאיות עמוסות פועלים שהובאו "להביע את מחאתם ואת שאט־נפשם נגד כוחות האימפריאליזם".

ייתכן, שתדמית זו והילה זו של גוש אמונים כקבוצה של צעירים אידיאליסטיים עומדות מאחורי השנאה הפאתאלוגית של השמאל החדש כלפי גוש אמונים. עיון בקונטרסים ובעלונים שבהם משתקפת הריטוריקה השמאלנית הרדיקאלית יבחין בשבח־העצמי ובתדמית העצמית של אידיאליסטים המסורים בלב ובנפש והמוכנים להקריב את עצמם על מזבח המאבק נגד כוחות הזדון והעושק של מימסד הבנקאים, סוכני הפנטגון וה"סי.איי.איי." אלא מה? "עמך" העניק אטריבוטים אלה של מאבק, של הקרבה עצמית למען אידיאל, הקרבה לשם שמים דווקא לצעירי ולצעירות גוש אמונים. הסימפטיה של "המוני העמלים" בארץ נתונה דווקא לכוחות הריאקציה של גוש אמונים.

כמו כן יקשה ליישם את הריטוריקה השמאלנית לגוש אמונים. אין בהם עשירים — לא פלוטוקראטיה ישראלית של בנקאים, תעשיינים, יבואנים ויצואנים וכו' ואף לא עורכי־דין מליונרים, ספקי משרד־הבטחון וכדומה. מבחינה סוציאלית אקונומית שייכים חברי "הגוש" לרובד של "האינטליגנציה העובדת", שכבה חברתית שאנשי השמאל בארץ היו גאים בעבר וגאים בהווה להשתייך אליה ולהיות מזוהים בתור שכאלה. אדרבא, בקיבוצי השומר־הצעיר, אחד ממוקדי ההתנגדות לגוש אמונים, ההכנסה לפי גולגולת גבוהה עשרת מונים מאשר משכורתם של אנשי "הגוש" שרובם ככולם שכירים. יש יותר בורגנים בבית־אלפא ובמשפחה־העמק מאשר בקדום ובקרית־ארבע. אף דגל האקטיביזם של כוחות

השמאל ושעליו גאווהם „נחטף” ממש לנגד עיניהם של תעשייני גן-שמאל ומעברות. המפגינים והמפגינות הנגררים ע"י המימסד לעיני מצלמות הטלביזיה אינם בני גבעת-חביבה או עין-השופט, אלא כדי להוסיף לעג על קלס, בני סמל הקנאה המקנה — בני הכיפות הסרוגות. לגבי אינדוקטוריונים שמאלניים שכאמור חוזרים על סיסמותיהם והצהרותיהם השכם והערב כמוסלמים אדוקים אין לך תיסכול קשה מזה. תיסכולו של מטיף, שפשוט קשה לו למצוא חומר השמצה בר-הוכחה שיעשה רושם. תיסכול זה יוצר שנאה ודאליבא דכל הפסיכולוגים זוהי שנאת המתוסכל ששנאתו קשה כשאל.

ד. התרמית המסולפת של היהודי הדתי ומקור השנאה לגוש אמונים גורם נוסף המאיץ והמחריף תחושת תיסכול זו היא זהותו של גוש אמונים כגוף דתי. אילו היתה תווית האידיאליזם הפוליטי, שאנשי השמאל בארץ ובמיוחד שמאלני הקיבוצים נוהגים להעניק לעצמם, דבוקה על גבה של קבוצה אחרת, כגון תנועת המושבים, אפשר היה איכשהו להתנחם ולהפטיר בגו. מילא. אך עצם העובדה שבכבוד ויקר זה זכו דווקא בני הכיפות הסרוגות וכשלך מתווספים שבחי „ישיבות ההסדר” הרי ש„זה כבר יותר מדי”. המכיר את תדמיתו של היהודי הדתי בעיני השמאל ובעיני בני קיבוצי השומר-הצעיר יודע את האטריוטיים המיוחסים לו. אותו בן-קיבוץ חובב הטבע והטרקטורים כשהוא מעומת עם דתיים (ובכינוי לעג: „דוסיים”), הרי זה בבחינת מיפגשו של שור עם דגל אדום. „דתיים” הם קנאים, פראים חסרי תרבות, צרי-אופק, מברייחי שונונים בקופסות בשר כשר, אווזים במינהגים מיושנים, משתמטים משירות בצבא וכו'. בקיצור, אינם עונים על כישורים הנדרשים מאנשי „קידמה”. כל עוד הם מתרכזים בירושלים ובבני-ברק ובשמחות „החאלאקות” במירון בלג בעומר אפשר לסבלם. דינם כדין חיות נדירות בשמורות טבע. אך ברגע שיצורי שמורות הטבע מנסים להתנחל ולהתמקם במרכזי תרבות עירוניים הרי שמצווה להדפם למקומם הראוי להם. כל עוד עוסקים ה„דתיים” בפוליטיקה של חדרי-חדרים מאחורי הקלעים וסוחטים הנחות פעוטות כשכר הצבעתם עם השלטון בתחומי בטחון ומדיניות-חוץ, והמדיניות הכלכלית, אפשר לשאתם. האתן אינו גבוה וההנאה הפוליטית — מירבית. אך כשבאים ה„דתיים” להתערב בעניינים של ממש, בבטחון ובמדיניות החוץ — שאני. אין זה מרחב-המחייה הראוי וחוקי „הנומרוס קלאוזוס” חלים עליהם. זה מסביר את תופעת „היודנריין” לגבי „דתיים” במספר משרדים ממשלתיים. במידה רבה, אמנם, זוהי אשמתם של מפלגות המפד”ל וה„האגודה”, שהסכימו ביודעין לתופעה זו, ועל-כן כשבאים צעירי גוש אמונים להביע דעה — ודעה אקטיבית, תקיפה ופעילה בענייני חוץ ובטחון, כהתנגדות למדיניותו של קסינג'ר, הרי שפעילות זו נתפסת בעיני השמאל „כחוצפה בל תשוער”.

כלל, קשה להם למנהיגי מפלגות המערך לעכל את המציאות החדשה שעם חבר'ה כזבולון המר, מאוהדי גוש אמונים, קשה „להסדר”. זכורה עדיין אימרתו המפורסמת של פנחס ספיר שבזמן „הפרשה” אמר למנהיגי המפד”ל שהוא מבין שכעת, עם עלייתם של הצעירים, קשה לעשות „הסכמים” כ„בימים הטובים ההם”. הצעירים פשוט חברה לא סימפטיים, חסרי נסיון וידע ב„הסכמים” שכאלה.

כבר עמדו על כך, שחורה להם לחוגי השמאל בארץ שהדמות הייצוגית הדתית, הוא הצעיר עם „הכיפה הסרוגה”, ולא היהודי „הגלותי”, יהודי „שחור”, על מגבעתו השחורה והקפוטה השחורה — עליו אפשר להדביק את כל התוויות השליליות; והנה מופיעה בטלביזיה דמותו של צבר המדבר בלשון צברית משובחת מו של מאיר יערי, לבוש חולצה פתוחה ונראה ונשמע פרולטרי אמיתי יותר מאשר שמאלנים ו„יונים פרולטריים” רבים — גתברגנו” כהלכה ובאורח חייהם האישי הם רודפי מותרות — נוסח ישראל — לא פחות מבני המליונרים או מהטכנוקראטים הצעירים של המנגנון הממשלתי. קשה ליישם את „הנוסח” האנטי-דתי של קנאות, השתמטות מהצבא, „פאראזיטיות כלכלית” וכו' כלפי דור זה של חובשי כיפות, וכאמור תיסכול זה „לא הולך ברגל”, אם להשתמש בעגה צברית. העוקב אחר לשון-הזהב של שמאלני הארץ ביחס למתיישבי גוש אמונים מבחין בכינוי החוזר ונשנה על עצמו, היינו, הכינוי „קנאים דתיים”, מותר למשל להיות תקיף וקנאי בנמל אשדוד, בביח”ר „אלקו”, באנגולה, בוייטנאם, אך קנאות

בנוגע לשילה, לחברון ושאר מקומות היסטוריים הינה בגדר "פאגאניות", עבודת־אלילים. אותם אתאיסטים המוכנים להציל למשל מקדשים מטים ליפול במצרים או באיי יאווה, באינדונסיה, רואים ברגש של קדושה כלפי מקומות קדושים בארץ מצד יהודים כ"פטישיזם". "סג'רה", "שייך אברק", "מסחה", "חוליקאת", "גבעת 69" הם מקומות "לגיטימיים" של מיתוזיה נוסטאלגית של העבר הקרוב; מערת המכפלה, קבר יוסף בשכם בני "הזמן העמוק" או "תחתית הזמן", אם להשתמש בלשונו של אצ"ג, הם פרי עבודת־אלילים. ושיא האירוניה — כשרואים מרכסיסטים בתפקיד של תיאולוגים חובבים המנסים לשכנע את הציבור בארץ ש"היהדות לא סגדה אף פעם לקברים ומקומות קדושים". אין זה כביכול מידה יהודית כלל, לא עליכם ולא עלינו יהודים מודרנים.

אלא שבענין זה השמאלנות לשיטתה הולכת. כידוע לכל בר־בירב אמון השמאל על משנת מרכס, היינו שהכל בבחינת בנין־על ל"בסיס" הכלכלי. כל מה שאתה מוצא בעולמו של הקב"ה, אליבא הדיאלקטיקה המרכסיסטית, כל קלחת הורה של המציאות מקורו בניגודי האינטרסים הכלכליים. כל דעה אחרת נפסלת, במקרה הגרוע, כאפיקורסות, ובמקרה הטוב "פשוט" כחוסר הבנה של המציאות ההיסטורית, הממשית. הוא הדין במרד ספארטאקוס והוא־הדין בשבתאות — שניהם בדיבור אחד נאמרו וממקור אחד יצאו. סיבות דומיננטיות אחרות, בלתי־כלכליות, כפי שמעיר ג. שלום במבוא לספרו המונומטלי "שבתאי צבי", אינן תופסות. קשה לה שבעתיים למנטליות השמאלנית שעברה שטיפוח־מוח ו"חיוזק אידיאולוגי" בסמינריונים למיניהם להבין קנאות זו של אנשי גוש אמונים. מלחמה על חורבה עתיקה, על שיקום בית־כנסת ישן והרוס הוא מחוץ למערכת מושגיהם. הדבר נתפס בעיניהם כמשהו מוזר, כפרי הזייה פולחנית, פרי טראנס־דתי מעוות וכיוצא בכך. שהיה בכל מערכת המושגים המרכסיסטית אין קנאות־דתית אלא צעף כיסוי והשתקפות לתופעות־יסוד שרק תלמיד־חכם האמון על רזי בנין־העל יודע

מה מסתתר מאחוריה, היינו את המאבק המעמדי האמיתי המניע קנאות זו. קשה היה כמובן לחשוף את "הפרצוף האמיתי" (מטבע לשון מרכסיסטית שכיחה) של מתנחלי גוש אמונים ולגלותו עירום ועריה קבל כוחות התבונה והקימה בארץ. מה מאבק מעמדי עומד מאחורי קנאות זו? וכי באמת שואפים אנשי קרית־ארבע להשתלט על אמצעי הייצור החברוניים? וכי הכוח המניע את הרב לווינגר ותומכיו הוא הרצון להשתלט על ה"סוק" החברוני, הרצון להתעשר מספקולציות בנכסי דלא־ניידא של חברון רבתי (כולל חלחול)? — האשמה שמאלנית סטנדרטית נגד ה"גראנד בורג'ואזי", וכי יאמין מישהו להאשמה שמאחורי הרב לווינגר עומד ה"סי.איי.איי." ושמאחוריו מסתתרים הרשעים האמיתיים — הרוקפּלרים והמורגנים? ה"סי.איי.איי.", השעיר לעזאזל הנצחי של השמאל החדש, אינו יכול להיות מעורב ב"עירוב תבשילין" הקלאסי של השמאל נגד "כוחות האימפריאליזם ומלקי הפינכה שלהם". אדרבא, ה"סי.איי.איי." עצמו מעוניין כעת בהחלשת כוחו של גוש אמונים כמיחווה לשליטי הנפט הסעודי. כל הענין קיבל צורה של פרשה סתומה לאינטרפרטציה הדיאלקטית. "סתם" קנאות לאומית אינה אלא "פאנאטיזם שוביניסטי" לפי פסק־דינו של הקוסמופוליטן מאיר פעיל. "סתם" דתיות לשמה, סתם "כוסף רליגיוזי", כהגדרת אתאיסט ישר וכן כיוסף ז. ברנר, מכרזים עליהם כעל "עבודת אלילים".

זורת זו, אטימות זו, חוסר היכולת המינימאלית להבין את המנטליות והמחשבה של גוש אמונים עומדים מאחורי השנאה הטוטאלית האירציונלית, הפאתאלוגית, לקבוצה זו. ושוב, אין צורך בניתוחים פסיכולוגיים נוסח בטלהיים להבין את תהומות התיסכול של השמאל הישראלי כשמדובר בתופעה ששמה גוש־אמונים. התיסכול הוליד, אליבא דפסיכולוגים, שונאי ישראל מובהקים שהביאו עלינו את השואה הנוראה ביותר בתולדותינו. "היפשפש במעשיו" השמאל שלנו טרם תולד שנאתו האפילה את "הפתרון הסופי" של גירוש חברי גוש אמונים מהארץ, כפי שהציע אחד הסופרים, ממכובדי המימסד השמאלני? — צו החיים והגיון היותנו בארץ מחייבים "שינוי ערכין" ביחס של הממשלה וחניכי "עולם המחור" לחלוצי היום — חברי גוש אמונים.

מסות קטנות על סופרים גדולים

מאת משה שמיר

בראשית שנות השבעים עלה הכורת, כמעט בבת-אחת, על הכולטים והנחשבים בשני דורות בספרותנו. תוך שנים ספורות (משנת 1970 עד 1973) נלקחו מאתנו עגנון והזו, אלתרמן ושלונסקי, לאה גולדברג ויעקב הורביץ, יהודה בורלא ואביגדור המאירי.

משנכנס אדר יורדת עלי כל שנה מחדש, תחושת האבידה ומכרסם צער-העקירה בכאב-משנה, כי בחדש זה נפטרו שלשה מגדולי-הגדולים, נתן אלתרמן, ש"י עגנון, חיים חזן.

זה זמן רב מחלחל בי הצורך לנסות ולשרטט את דיוקנם של היוצרים היקרים לנפשי, הדוברים אליה. בדור שלנו, כאשר התגובה האינטליגנטית על היצירה הספרותית נתחלפה בתגובה המיכאנית-מלומדת, כאשר יש לפנינו שפע של נתחייספרות וקטעי-דיוקנים, אבל אין בידינו אף משהו-שבמשהו שישתווה למשל, למה שעשה יעקב פיכמן לשרטוט דיוקניהם השלמים של גדולי ספרותנו — ראוי שינסה אפילו בעל-מלאכה פשוט לגלף בעץ המוסקס שבידו, שמא יצליח לתת בידי הקורא העברי מעין "קלטת-רוננים" שידריכו את הקורא הצעיר או את הקורא הרחוק להכרת פני הספרות העברית בפנשט שלהם, קודם כל.

בשלשת הדיוקנים הניתנים בזה יש נסיון ראשון — המוקדש לשלשה ענקי-רוח, שזכיתי וידעתים לא רק בתורה שבכתב שלהם, אלא גם מתורה שבעל-פה שלהם — ונהרת אישיותם לא תסוף ממני עד אחרון ימי.

ש. י. עגנון

מבחינה אחת לפחות עומדת יצירתו של עגנון ברום-פסגתה של הספרות העברית — מבחינת השלימות ההרמונית והליטוש ללא-פגימה של אמנות המספר. לשונו המיוחדת היא הצד הבולט ביותר באמנות זו, אבל יחד עמה משמשות תכונות אחרות שאין להן אח ודוגמא בספרותנו: הקצב הסיפורי המאופק והמדוד, החידתיות של העלילה המכילה תמיד משהו שמעבר למהלך הדברים החיצוני, דקות הציור של הדמויות ומעל לכל העושר המדהים של דעת וחכמה, דעת עם ישראל ומורשתו הרוחנית והסמטת-חיים אישית בצד אצרות של חכמת-עם.

עם זאת אין להבין את ערכה ומשקלה של יצירת עגנון בלא לתת את הדעת לצד הרוחני שבה. לתוכנה, לתפישת החיים והעולם הגלומה בה. עם כל מה שנאמר — ובצדק — על הצד הספקני והבעייתי ביצירתו, אין להבין את מרכזיותו של עגנון בחיי הרוח והספרות של העם היהודי בדור האחרון בלא להכיר, כי מעל לכל זוהי יצירה החוזרת ובונה את העולם היהודי המסורתי, כפי שהתגבש והתעלה בקהילה היהודית של מזרח אירופה. בכל גדולתו הפנימית, גם בתוכנה הרי זו, איפוא, יצירה קלאסית — במרכזה עומדת התודעה של עולם שלם, של מערכת חיים שהרוחני שולט בה, קיימים בה אמונה בעולם שכולו טוב.

אבל, אין יצירת עגנון יצירה של געגועים או של קשירת כתרים ושכחים לחיים שהיו ואינם עוד. יחסו אל העולם היהודי ואל הבית היהודי שהמסורת היא יסודם — הוא יחס טראגי, יחס של מצוקה, של הרגשת-אשם מזה ושל תחושת-קרע מזה. המתח התמידי השורה על כל סיפוריו, דו-המשמעות של רבים מגיבוריו וממעשיהם או דיבוריהם, פעמים גם דו-המשמעות ביחסו שלו אליהם, שהוא ספק רחמים ספק גלגול — כל אלה נובעים מתסכול עמוק של אדם שעצם עשייתו במלאכת הסיפור והספרות, כמו גם מהלך חייו, הוציאו אותו מן העולם התמים והשלם של בית אבותיו, אף כי לא שחררוהו מן הידיעה כי אין שום דבר של ממש ושל ערך מחוץ לאותו עולם. השלם — גשבר, ואין מענה בפי הסופר על השאלה אם ניתן יהיה אי פעם לחזור אל שלימותו. הבית — נעזב, ותחושת אי-האפשרות לחזור אליו היא המפעמת בסופר גם כשהוא מרכז את כל כוחו בנסיגות לבנותו כאילו מחדש (בסיפורים כמו "הכנסת כלה", או "תהילה", או "אצל חמדת") וגם כשהוא מרכז את כל כוחו בנסיגות לתאר רק את צער הניתוק (בסיפורים כמו סיפורי "ספר המעשים", או בספר כמו "אורח נטה ללון", או בסיומו של "תמול שלשום").

עמידתו זו של עגנון מול העולם המעוצב בסיפוריו נובעת מרקע ספרותי-

היסטורי מסויים, אך עוד יותר מכך מתכננה אישית, שהיא סוד שירתו, היא אותו "מיתר רועד אחד" הגנוז בנפשו של כל יוצר. הרקע הספרותי-היסטורי קשור בתולדותיה של הספרות העברית החדשה בסוף המאה שעברה ובראשית מאה זו. המרכז היה או בתחום התרבות הרוסית. ביאליק או פרץ, מגדלי או שלום עליכם, ואחר כך ברנר, ברדיצ'בסקי, שופמן וגנסין — כל אלה נטועים היו בתוך סביבה רוחנית ותרבותית שהיתה שקויה ברעיונות המהפכניים הרומאנטיים והסוערים, של האינטליגנציה הרוסית בכלל והדור היהודי הצעיר, המשכיל, בפרט. גם תחושת החבורה, היחידה, ההליכה עם המון העם — היתה חזקה ביותר באותה סביבה. עגנון, לעומת זאת, היה בנה של יהדות גליציה שבתחום הקיסרות האוסטרו-הונגארית. התרבות היתה גרמנית במידה רבה — מלוטשת יותר, ראציונאלית, ספקנית ונוטה לטיפוח האינדיבידואליזם. כאשר עשה עגנון את שנות בגרותו הטובות והקובעות בגרמניה של ימי מלחמת העולם הראשונה ולאחריה — התחזקה השפעתו של מעגל התרבות המערבי-אירופי, מה שהגביר בעגנון את נעימת הקדרות והאימה מזה ואת הנטיה לאיפוק ולליטוש צורני מזה.

אבל התכונה האישית היא הקובעת. עגנון, אשר ניסה בכל כוחותיו להוכיח ולקיים את ממשותו של העבר — היה נואש לחלוטין מממשותה של ההווה. גיבוריו כולם — עולמם מתחמק מפניהם — בין שמדובר ברגשות וביצרים הגדולים אשר לאדם — באהבה, בחלומות, בהגשמת שאיפות — גידון עולמו של עגנון וגיבוריו בתוכו לאכזבה ולאבדן דרך. כאן פועלת תכונה אישית עמוקה, שהסופר אינו יכול להתחמק מפניה, והיא מתבטאת בסגנונו, בתיאוריו, במבחר דמויותיו ובעיקר באותו כאב עדין של נעלבים ואינם עולבים, האופייני לכולן, הלך-הרוח של תמימות, האופף רבים מסיפוריו, מתחבר בעומק זה אל קו הטירוף ואיבוד המגע עם המציאות, האופייני לסיפורים אחרים. בעומק זה מאבדים הצדדים הגלויים של יצירתו (סיפור המעשה, הרקע ההיסטורי והלאומי), את חשיבותם הראשונית — ותחתיהם נגלה לנו עגנון ככואב הגדול של גורל האדם עלי אדמות, של קוצר-ידו למול המוצאות אותו.

ניתן לומר, כי יצירתו של עגנון כופה עלינו — בכל רוד-מגעה ותמדת-השחוק הפרושה עליה — להגיע אל הריקנות הגמורה, אל אפס-התקוה כמעט, ואז רק אז היא מטהרת אותנו מכל אשליה ומכל העמדת פנים, באופן שנהיה נכונים באמת לקבל את החסד האפשרי היחיד, את חסד האמונה במה שהוא לא רק למעלה מהבנתנו, אלא גם למעלה מאי-הבנתנו.

כאן אנו חוזרים אל ראשית הדברים. רבות הדמויות בעולמו של עגנון, יהודים ולא יהודים, חסידים ואנשי מעשה, זקנים וצעירים, יהודי גלות וחלוצים או אנשי רוח בארץ-ישראל. מתוך כל הקהל הגדול הזה ומבין שפע המקרים ומרחב הנופים העשיר — מזדקרת ומתבלטת בסופו של דבר הדמות האידיאלית הנכספת, ודמות זו היא ללא כל ספק היהודי המאמין, התמים עם אלוהיו.

חיים הוז

ארבעה עשר הכרכים של כתבי חיים הוז, כפי שהם מצויים בידינו — הם בעצם מה שהספיק הסופר להגשים מתוך תוכנית ומעוף שהיו מזיקים אותו למאה וארבעים כרכים, כדי להגשימם במלואם. ספק, אם היתה בספרות העברית תנופת-היקף גדולה כשל הוז. קו המיתאר המקיף של יצירתו הוא מעגל עצום מכל הבחינות. סיפוריו ורומאניו משתרעים על פני ארצות ויבשות (רוסיה, צרפת, איטליה, גרמניה, ארץ ישראל, תימן) על פני תקופות וזמנים (מימי התנ"ך, דרך דברי ימי הבית השני, ימי הביניים, הרנסנס, תקופת שבתאי צבי, המאה שעברה בגולה וימינו אלה בארץ). על פני דמויות אדם, יהודים ולא יהודים, עדות שונות בישראל, ועיקרן יהודי רוסיה מזה ויהודי תימן מזה, זקנים וצעירים, אדוקים בדת ישראל וחלוצים, שמרנים ומהפכנים.

היקף עצום זה הוא ממהות אופיו של המספר-האמן, שהיה בו רעב למציאות, לגיוון החיים, שהיתה בו תאוה אל הריבוי והעושר שבהוויה האנושית, שהיתה בו משיכה אל השפע גם בסגנון ובלשון, גם באורחות החיים. רבים מסיפוריו הקצרים, עם כל קיצורם — מכילים בתוכם כבתמצית שפע גדול של עלילות חיים, דמויות, קשרי-גורל וטלטולי-דרכים. אבל היה בו טעם נוסף

בהיקף זה, היה בו נסיון והיתה בו שאיפה להגיע לידי עמדה של סניגוריה על החיים היהודיים ועל עם ישראל בזכות הטוטאליות שלהם, בזכות היותם כה רבי־פנים, כה עוי־צמיחה. דומה, שביקש הזו להגיד כי בטן הכל ובחשבון היסטורי רחב וגדול, ובזכות המוני ההמונים של היהודים החיים בכל פיזור־יקומם — ראוי ללמד אהבה אל העם הזה.

הוא היה זקוק לאפשרות זו של לימוד סניגוריה על העם — משום שבתוך של יצירתו, בגרעין שבה, בכאב המחלחל בכל תא מתאיה — היתה לו עמדה חריפה ונועזת של קטיגוריה. הזו היה המבקר הגדול של העם היהודי בדורנו, ומבחינה זו הריהו שייך לשבט שבניו הגדולים האחרים היו, מנדלי מוכר ספרים, ביאליק וברנר. כמותם יצא הזו וחזר מתוך לב אוהב ורגש — אך הלהט בכתיבתו ובמוסרו היה להט של מבקר, מצליף, תובע. הוא היה הדואג הגדול של הספרות העברית.

עיקר הספק המכרסם ביצירת הזו כלפי העם היהודי, נובע מן השאלה: היש ממש בשאיפתו של עם זה לגאולה? האם מוכשר העם לעשות לגאולתו? והספק נובע מתוך שאיפה עזה אישית של המספר — לגאולת העם והיחיד. הזו הוא בנה של תקופת הגאולה, וראשית כתיבתו נעוצה בימי הסער והמבוכה והמהומה של שלהי מלחמת העולם הראשונה, של המהפכה הבולשביט ומלחמת האזרחים ברוסיה, ובעיקר בדרומה, באיזור המיושב יהודים בצפיפות, של ערבות אוקראינה.

כבר בסיפורי המהפכה הראשונים שלו — מגלה הזו את הצדדים העיקריים באופיו כאמן ובתפישתו כהוגה דעות. מצד אחד — לעג מר ומצליף על המהפכן היהודי, נושא דגל הגאולה בנוסחה הלא־יהודי, האנטי־יהודי, ומצד שני לעג לא פחות מר ולא פחות מצליף על קרבנה של המהפכה, על הקהילה היהודית התמימה, העלובה, הנאבקת על נשימת חיים. בה בשעה אין הוא מעלים את המיית־רחמיו ואהבתו ליהודיו אלה, משני צידי המתרס. תמימותם היא העושה אותם נלעגים כל כך, אבל היא גם המעניקה להם איזה הוד של אמונה, שאינה מודדת עצמה במידות מן החוק ועל כן אין הלעג תופש בה.

גם לשונה, גם אמנות התיאור שלו, מעוגנים באותה מערכת כפולה של התייחסות לדמויותיו ולגורלן — ועל כן יש גם בהן מן המוגזם, הגרוטסקי, הקריקטורי לפעמים. יש משהו חסר־מנוח, מוגזם וצעקני גם בעצם אמנות הסיפור של הזו, ובאופן זה הוא יוצר אוירה משכנעת של עולם שחרג מהרגליו ומסדריו, עולם של תהו־ובוהו.

פסק דינו של הזו על חלום הגאולה של המהפכן היהודי ברוסיה היה קטלני, אבל הוא לא חסך את שבט־לעגו גם מן היומרות המשיחיות של יהודים אחרים, במקומות אחרים — שהיו מעורות כולן במסורת ישראל.

יצירותיו המבוססות על חייהם של יהודי תימן (הרומן הגדול „יעיש“, שמקומו בתימן, הרומן „היושבת בגנים“ שמקומו בארץ ישראל, וכן סיפורים קצרים יותר, שהבולט בהם „בעלי תריסין“) — הן רק לכאורה מעין התרחקות לנופים אחרים. לאמיתו של דבר מצא הזו בדראמת הגאולה של יהודי תימן מעין מוקד, שבו נאספו בצפיפות בלתי־שגרתית כל היסודות שהעסיקו תמיד את רוחו ואת יצירתו. ביהודי תימן, שנעקרו בבת אחת כמעט מקהילותיהם הסגורות בגולה אל המציאות החדשה של ארץ־ישראל, מצא הזו את העימות בין עולם הכיסופים לבין עולם המציאות בעוצמה שלא היתה דוגמתה, ועל כן יכול היה לראות ולהראות בהם את הגרוטסקה ואת היופי כשהם סמוכים זה לזה ואף משמשים בערבוביה.

הדבר החשוב ביותר שניתן לנו ללמוד מקבוצת יצירות זו — הוא הרגש היסודי המפעם בעולמו הרחנני של הזו: אהבת ישראל. אין זו אהבה ערטילאית למסורת הדתית והאמונתית של העם בלבד (אם כי היה הזו מן הגדולים ביודעי מסורת זו ובמשרשיה בספרות העברית החדשה) — אלא אהבה של ממש היא זו, אהבה לאדם מישראל, לפשוטי העם ביחוד, לתמימי הדרך או לתמימי מבקשי־הדרך (יודקה מן „הדרשה“). ואכן, בתקופת יצירתו האחרונה הלכה וגברה אהבה זו על הקיטרוג — ובספרים כגון „אופק נטוי“ או „בקולר אחד“ אנו מוצאים את הזו כסניגורם של ישראל במלוא מובן המילה.

גם בהרחיבו את גופי־החיים ואת זמני העלילות של סיפוריו, גם בהמירו

זעם-ביקורת בחמלת-הכנה — לא פג ייחודו של הזו: סופר מקורי בעל חותם אישי מובהק, אמן לשון בעל רעננות לא-נפגמת, איש רוח עז וחריף.

נתן אלתרמן

הפופולאריות של נתן אלתרמן היא רבת-פנים, כיצירתו וכאישיותו. ספק אם יש בתולדות הספרות העברית דומה לו מבחינה זו, בהיותו חביב על המוני העם ומקובל על הנוער בזכות שירי-הזמר שלו ופזמוניו — לא נפגמה, אלא אפילו גדלה, יוקרתו בעיני קוראי השירה הרציניים ומבקרי הספרות. אבל אין כאן צירוף מקרי, שהעניק למשורר את הערצת זמנו ואת מעמדו לדורות בעת ובעונה אחת. ואפילו הקליל בשירתו איננו תחום לעצמו, בנפרד מן העיקר הרציני והנכבד. אלו הן שכבות שונות של עולם אחד, וכדי להבין את החזיון הרוחני העשיר הזה — יש להתבונן בו שכבה אחר שכבה, בלא לאבד את ההכרה באחדותן של כל השכבות. אם נזכור עוד, כי לא היתה דמות אהובה ממנו בספרות העברית, מאז ביאליק, כשם שלא היה משורר בעל השפעה בתחומים אחרים, בעיקר בתחומים חברתיים ולאומיים ומדיניים, בדומה לו — נבין, כי הכרת אלתרמן כמיה כהכרת תקופה שלימה בתולדותינו, שבמרכזה המאבק להקמת המדינה, מלחמת השחרור, והדור הראשון שלאחר הקמת המדינה.

ראוי להתחיל את העיון בשירת אלתרמן דוקא מן השכבה העליונה-חיצונית, והיא הפופולארית ביותר. נתן אלתרמן הוא הגדול ביוצרי הנוסח הקל בשירה העברית החדשה, כאשר בקצהו האחד של נוסח זה מצוי פזמון הבידור של הצגת הרביון או הלהקה — ובקצהו האחר: שיא העת הלאומי-פוליטי, הפולמוסי או ההירואי ("הטור השביעי") — ובתוך: שיר הזמר העממי, שיחד עם מנגינתו נעשה לשיר-עם ממש. כבר בקבוצת יצירות זו משמשים ביחד שני היסודות הראשיים של שירתו. מזה — הזמרתיות רווית-ההומור, החרוז המלוטש והפקחי, היסוד המשעשע והאירוני, ומזה — חכמת ההגות הרוחנית ורגש האחריות הציבורי, המלווה רצינות מוסרית עליונה של מורה-הדור.

"הטור השביעי", שהוא בלי ספק גולת הכותרת של שכבה זו, מעניק לנתן אלתרמן את מקומו כמשורר הלאומי שלנו בדור הקמת המדינה, במובנה האקטואלי של המילה. שירים פוליטיים, ציבוריים, ציוניים אלה שימשו נס־מרד וקריאת-עידוד לדור הלוחמים של תקופת-המאבק בשלטון הבריטי ושל ימי מלחמת-השחרור. אבל איכותם השירית הגבוהה של רוב פזמוני "הטור השביעי" מובילה אותנו אל שכבה עמוקה יותר בשירתו, ואל סיבה עמוקה יותר למעמדו כמשורר לאומי במובנה ההיסטורי העל-אקטואלי של המילה. מיטב שירי "הטור השביעי" מוטבעים בסגנון הבלאדי, ובסגנון זה כתובות כמה מיצירותיו הרציניות החשובות ביותר. כבר בין שירי "כוכבים בחוץ" נמצא את היסוד הבלאדי, אבל אחר-כך הולך יסוד זה ומתגבר. "שירי מכות מצרים" בנויים בנוסח זה, הרבה משירי "שמחת עניים", (כמו גם מבנה היצירה כולה) מצטיינים באוירה בלאדית, ויחד עם שירי "עיר היונה" מגיעה צורה זו לשיאה בפואימה הנשגבת "שיר עשרה אחים". כך מצטרפת הנעימה הסיפורית, המורחקת-כאילו מעל הנושא, המגבשת אותו בנוסח של מעשה עתיק — אל האימה של התבוננות בסוד החיים והמוות מתוך קריבות של איש המעורב בהם בכל נפשו, באופן שאין הוא מדבר על הדברים — אלא את הדברים. כאן הוא נוגע בתחום השירה הלירית, בעודו מטפל בנושאים בעלי משקל אפי, עלילתי — ולעתים קרובות היסטורי-אקטואלי.

ובאמת, בשכבה זו של הליריקה השירית — מגיע נתן אלתרמן אל סוד אישיותו ואל לב יצירתו. אלתרמן היה בנפשו — משורר "טבעי", הוא אהב את השיר ואת הזמר לעצמם, הוא שאף לשמחה שבהם, לברק שבהם, לשכרון-החושים שבעצם ההתמכרות למוזיקה ולנועם שבשיר. אבל בה בשעה היה הוא הוגה-דעות חכם, איש אשר ראה את אחיו ואת תקופתו בכל סבלם ותפארתם והרגיש את הצורך הנו להיות כאחד מהם — ולהתמכר למאבקם, לחיות את חייהם ולמות את מותם. שום דבר לא היה אפשרי לו בחיים — אלא השירה, אך בחיים האלה — נראתה לו השירה בלתי-אפשרית.

אלתרמן היה, איפוא, בעל אישיות מפוצלת, או, לפי הגדרתו שלו באחד משיריו היפים — הוא נולד תאומים, ותאומים אלה התרוצצו בו כל חייו. האם היה דבר אחד כואב אשר ניקר בו ופרץ מתוכו ללא-הרף, — קשה להצביע על דבר אחד כזה — כשעלינו להביא עוד בחשבון את שירי הילדים

ליל הסדר הראשון של פסח תש"ב

מאת ח. א. קפלן

אנחנו מביאים בזה פרק מ"יומן גיטו ורשה", שרשם המחנך הידוע חיים אהרן קפלן, מחבר ספרי לימוד בתורה ובלשון ומאמרים על שאלות חינוך, בעיות הזמן, בקורת ואישים, שיצאו בקובץ "פזורים". קפלן התחיל לרשום "דבר יום ביומו" עוד בשנת 1933, אולם ערך היסטורי לרשימות שנכתבו בתקופת גיטו ורשה, שהופיעו בספר "מגילת יסודין", יומן גיטו ורשה (1 בספטמבר 1939 — 4 באוגוסט 1942). הספר הופיע בתשכ"ו בצירוף מבוא על המחבר וממנו על ידי פרופ' אברהם יצחק כץ, ראש המכון ללימודי היהדות באוניברסיטה של נ.י. לשעבר ואוניברסיטת דרופטי לאחר מכן. כמו־כן באו בספר הקדמה, הערות וביאורים מאת נחמן פלומנטל, וסקירה על יומני הגיטאות והמחנות מאת ברל מארק. היומן הוברח אל מחוץ לחומות הגיטו בסוף שנת 1942 והוטמן למשמרת על־ידי פולני עד שרכש אותו פרופ' כץ בשנת 1962.

ח.א. קפלן ידע את הערך ההיסטורי של עבודתו ככרוניקון הגסיסה הנוראה של יהדות פולין. יחד עם החרדה לגורלו (ברשימה האחרונה מ־2.8.42, הוא כותב: "בכל רגע אנחנו מועמדים לגירוש... שעת סכנה היא... ככל רגע אנחנו צפויים לאסון... אני ורעיתי תלויים על בלימה...") חרד לבטחון יומנו, שישאר עדות ליסורי התופת בגיטו. בשורה האחרונה שכתב בלילה האחרון שנפל בידי הנאצים הוא נותן ביטוי לחרדתו: "אם יבוא קצי — יומני מה יהא עליו?"

פרקים מן היומן הופיעו ב"בצרון" בכרכים נ"ט וס', תשכ"ט וכן גם בחוברת אב־אלול תשל"ה. הפרק המובא כאן לא הופיע בספר וניתן כאן בלשון המחבר מלבד מלים מספר המובאות בסוגריים מרובעים.

המערכת

הנפלאים שלו, את השירים לבני הנעורים ("התיבה המזמרת"), את מחזותיו המעניינים, עשירי־הפיזס, את מאמריו הפובליציסטיים, את שירתו הסיפורית "חגיגת קיץ" ואת סיפורו הסאטירי "המסכה האחרונה". אך עיון מעמיק ביצירותיו הראשיות, ובעיקר ב"שמחת עניים" (אולי חטיבת השירה המושלמת ביותר בספרות העברית החדשה) — יכול להדריך אותנו בכיוון זה. "שמחת עניים" הוא מחזור שירים על איש מת החוזר אל ארץ החיים, לחיות בה מחדש, וביתר תוקף, את צערה, שמחותיה, ובעיקר את מלחמותיה ויאושה. אבל מעל לכל: את הנצח שלה ואת נצחונה על המות. היסוד הלירי־פילוסופי בשירים אלה הוא עיקר. יש כאן התמודדות אישית עם סוד המות והכליה. הכל עומד תחת אימתו וחידתו של סוד זה, אבל מתוך נקודת המבט הזאת, שהיא אישית בצורה הקיצונית ביותר (כי אין אישי ואין בודד מרגע המות ומסופיותו) — מגיע המשורר אל הציבורי, חברתי, לאומי — וכלל אנושי.

נתן אלתרמן היה בנו ומבטאו של דור, אשר ראה את האימה הנוראה ביותר וחי אותה על עצמו ועל בשרו — אך הוא היה גם מבטאו של הדור אשר ידע להתגבר עליה ולנצח בשם החיים, אם היה, איפוא, דבר אחד שנתן אלתרמן ביקש להביע, מעמקי אישיותו, היה הוא זה: שהאמת של חיינו היא מרה ורעה ונטולת רחמים, אבל רק דרכה, רק מתוך ידיעתה ומתוך היצרנות בכור־האש שלה — אפשר לצאת מחושלים אל האמת האחרת, הגדולה ממנה — האמת שמעבר לחיים ולמות, ומעל להם: אמת ההמשך, אמת האם והבן תחבוק לה בסודר.

1.4.42

שני פסחים היסטוריים היו לנו: «פסח מצריים» ו«פסח ירושלים»: עכשיו נוסף עוד פסח שישאר בזכרונו לדורות, הלא הוא: «פסח גרמניה...» בגיטו רעב; אין זו מליצה, אלא פשוטו כמשמעו. כל האומר שבחוצות הגיטו מהלכים ומטיילים בני אדם חיים אינו אלא טועה: שלדים לפניך! מלבד מיעוט קטן, שרואים עולמם בחייהם אף בשעות רעות אלה, לקו כל תושבי הגיטו באיבוד צורה, המחסור והכפף, העוני והדלות גרמו שבשרנו כחש, גיתנו נצטמצמה וקומתנו הונמכה. מכרים ואפילו ידידים שהתרחקו זה מזה לאיזה זמן אינם מכירים זה את זה בהפגשם יחד. הזאת נעמי? יש שאתה ראה פלוני ממלא את פיו צחוק; אבל אין מזה ראייה שאינו רעב. כששים אחוזים מיושבי הגיטו המה רעבים במשמעותה הפשוטה של המילה הזאת; כשלושים רעבים למחצה, לשליש או לרבע, כי אכלו לא כדי שבעם והמוון שאכלו הביא לא ברכה אלא מארה לתוך מעיהם. השארית אוכלת ושותה ונהנית מן החיים, בחשבה לנכון כי מחר תמות; אם לא עכשיו אימתי? כל זה בכל ימות השנה.

ובחג הפסח — רעב כפול ומכופל!

החיים נעשו קשים מנשוא אפילו לאלה שיש להם איזה רווחים ושעל כן הם נחשבים ל«מאושרים» (!). הא לך דוגמא:

מכיר אנכי באלמוני והוא מן ה«מאושרים»: הוא מרויח למעלה משלוש מאות זהוב לשבוע. לפי גודל הסכום [הוא] מאושר, אבל אין הסכום הנזכר מספיק לו (כלומר: לו ולאישתו) שיאכל עוגה לארוחת בוקר, שהחמין [תה] יומתק בסוכר; שפת הבוקר תומרת בחמאה, ושירשה לעצמו לטעום חלב; מפני שמחיר העוגה — זהוב ועשרים; מחיר הסוכר — ארבעים וחמישה זהוב הקילו; מחיר החמאה — מאה זהוב הקילו; ומחיר ליטר חלב — תשעה זהובים. מחיר השומן הכשר — תשעים זהוב הקילו; ואפילו שומן של חזיר שרבו הקופצים עליו «מפני שהוא בזול» עלה במחירו עד כדי שבעים ושמונה זהוב הקילו. ומפני זה אנחנו פטורים מ«ברכת המזון» כי אין באכילתנו כדי «ושבעת».

ולפיכך — «פסח גרמניה» של השתא הכניס עמו טראגדיה לתוך הגיטו. כל ירא חרד ואפילו בעל הבית הפושר, שהחמץ אסור לו בהנאה, שלגבי איסור חמץ «יהרג ואל יעבור», מועדים הם לרעבון כל ימות החג. ה«מועצה» שבידה גורלנו בין לחומר ובין לרוח הטטה אלינו השתא את חסדה והעניקה לנו רבע קילו מצה לשבוע החג. אשתקד לא נתנה כלום. אבל אשתקד היה מחיר המצה חמשה עשר זהוב הקילו; והשתא — משלושים וחמשה עד ארבעים, הכל לפי מין הקמח.

ה«מועצה», יצאה ידי חובת שמים והתנהגה «כדין». אכילת מצה היא חובה רק לביל הראשון של פסח; בשאר ימות החג היא רשות, ובכן, הא לכם, יהודים, רבע הקילו לצאת ידי חובת אכילת מצה ותנו לי מנוחה. ובשאר ימות החג? עשו לכם תחליף תפוחי-אדמה. אבל בעד קילו של תפוחי אדמה עליך לשלם ששה זהובים וחצי; ויד מי תשיג איפוא לקנותם? ובכן, יש עוד עצה: תרעבו! עצה זו קבלנו אף כי לא באהבה...

מי שלא ראה העסקנות היהודית בורשה בערבי חג הפסח בשנים כתיקונם לא ראה עסקנות מימיו. החג הממשמש ובא היה ניכר על כל צעד ושעל. אפילו העני שבישראל לא רק שלא הפחית מארבע כוסות כמצווה, אלא שעוד קיים «מועדים לשמחה» על ידי אכילה ושתייה. אף מי שמטה ידו העניק את שולחנו בכשר ודגים ובכל מיני מטעמים ומעדנים. שובע ושפע בכל פינה.

השתא — תוגה על כל פנים. חלונות הראווה של החנויות למכולת היו אומנם מסובלים מצות לדוגמא, שרמזו לכל אחד: קנונו! אכלונו! הכניסונו אל ביתכם ותטעמו טעמו של חג. אבל כל זה לחינם. בעד חמישה קילו מצה שיספיק לשני ימים למשפחה בינונית עליך לשלם מאתיים זהוב — מי יעמוד לפני מחיר כזה?!

המצות נשארו מונחות בחלונות הראווה כאבן שאין לה הופכין. איש לא נגע בהן. לא היתה שום תנועה במכירתן. אבל לעומת זאת היתה תנועה גדולה בהכנות ככרות לחם לימי החג הראשונים. כל אחד עשה את זה בצנעה. כל חנוני מסר ללקוחותיו בלחשיה: «גם בחולו של מועד תשיג כשיהיה לך צורך בלחם! אל תתבייש!» ודי לחכימא ברמיזא.

המלחמה וחזיונות הלואי הכרוכים בה גרמה ליהדות פולניה, השלימה,

על התפתחותה של הלכה אחת

מאת דוד גולדנברג

המשנה מביאה דעה אנונימית ש"מצוה מן התורה לפרוק אבל לא לטעון". רבי שמעון חולק וסובר שאף טעינה מן התורה.¹ המכילתא משמיעה לנו שיש מחלוקת בין יהודה בן בתירא ורבי יאשיה בנוגע למוצאה של הלכת טעינה, השני לומד אותה דרך הסברא מהלכת פריקה בעוד שהראשון רואה את דבריו כ"ב ד' כמקור להלכה זו. על סמך ביאור זה של יהודה בן בתירא אומר ר' שמעון "כשם שהפריקה מן התורה כך טעינה מן התורה".² ברור מכאן שהדעה האנונימית במשנתנו היא זו של ר' יאשיה במכילתא.

גם נראה הדבר שעד זמנם של ר' יאשיה ויהודה בן בתירא השאלה לא נתעוררה בנוגע למקור בהלכה לדין טעינה. אמנם ההלכה הקדומה לזמן ההוא לכאורה מראה על קיום דין פריקה אבל לא על דין טעינה. בלי ספק שהפסוק בשמות כ"ג ה' ("... עזב תעזב עמו") מתייחס לפריקת בהמה (לכה"פ לפי התנאים)³. אולם באותה בהירות מתייחס הפסוק בדברים כ"ב ד' ("... הקם תקים עמו") לעזרת בהמה שנפלה בלי כל יחס למשא על גבה. המשנה ב"ק ה' ז' מונה פריקה בלי להזכיר טעינה.⁴ המכילתא אומרת לנו לא רק שהפסוק בדברים מתייחס לבהמה עצמה⁵ אלא גם שאין בכלל הלכה של טעינה.⁶

- 1) ב"מ ב' י': "מצוה מן התורה לפרוק אבל לא לטעון. רבי שמעון אומר אף לטעון".
- 2) מכילתא דר"י כספא פרשה ה', ה' האראויין — רבין עמ' 326: "עזוב תעזוב... הקם תקים... רבי יאשיה אומר אחד זה ואחד זה בפריקה הכתוב מדבר... טעינה מנין דין הוא מה אם פריקה... רבי יהודה בן בתירא אומר עזוב תעזוב עמו זו פריקה הקם תקים עמו זו טעינה. מכאן היה רבי שמעון בן יוחי אומר כשם שהפריקה מן התורה כך טעינה מן התורה". שיטת יהודה בן בתירא נמצאת אנונימית במכילתא דרשב"י על משפטים כ"ג ה', ה' אפשטיין — מלמד עמ' 215, ירו' ב"מ ח' ע"ד. בהתחלת הפסיקה הנוכרת במכילתא דר"י ובספרי דברים רכ"ב (הו' פינקלשטיין עמ' 255) לפי כתבי יד אחדים. אולם פינקלשטיין סובר (שם בהערות) שחלק זה בספרי הוא הוספה הלקוחה מהמכילתא. שיטת רבי שמעון נמצאת גם במשנה ב"מ ב' י', תוספתא ב"מ ב' כ"ח וירוי' שם.

6) ע"י למטה ה' ע"י 6.

- 3) "אחד בשור ואחד כל בהמה לגפילת הכור ולהפרשת הר סיני ולתשלומי כפל ולהשבת אבדה לפריקה לחסימה לכלאים ולשבת...".
- 4) מכילתא דר"י שם: "... בהמה עצמה מנין ת"ל הקם תקים עמו".
- 5) שם עמ' 325: "דבר אחר תחת משאו ולא שיהא משאו בצדו". מכילתא דרשב"י שם: "תחת משאו ולא פרוק". בבלי ב"מ ל"ג ע"א: "תחת משאו ולא מפורק". יתר על כן במשנה ב"מ ב' י' אנו מוצאים: "הלך וישב לו ואמר הואיל ועליך מצוה אם רצונך לפרוק פרוק פטור...". וכן במדרשב"י שם. אולם איננו מוצאים פסיקה מקבילה (אם רצונך לטעון טעון) לדברים. מה שאנחנו כן מוצאים (ספרי שם עמ' 258) הוא "אם רצית להקים תקים" גוסף

החרדה, הנאמנה והמסורה שתתרוקן מתכנה הדתי ותהפך למסוה שפעם פושטים ופעם לובשים; הכל לפי הצורך! בשעת חרום — הפרו תורתך!
ידוע לי צייני אחד, תלמיד חכם ומוקיר יהדות. התגים הלאומיים היו עד כה משושו בחיים. בהם כל חי רוחו. השתא הכין לו בצנעה שלש ככרות לחם שחור לימות החג הראשונים. אשתו קנאית יותר: היא דתית ולא לאומית... חמץ בפסח — חס מלהזכיר! הפעם הרשתה לבעלה; אבל לעצמה [קבלה] שלא לטעום חמץ כל החג. ובכן, כל ימות החג אין הזוג מסובח אל שולחן אחד. הבעל אוכל ביחידות חמץ; ואשתו אוכלת ביחידות... לא מצה, חלילה, אלא מאכלי-חול כשרים בכלים כשרים. כל זה אצל בעל בית בינוני. אצל העניים יש שלום-בית: הבעל ואישתו מסובין בחדר אחד אל שולחן אחד ורעבים ביחד...
ורבבות הפליטים הישנים החדשים שגלו מעל שולחנם?
הקיימה ה"צדקה הגדולה" שלנו את חובתה לגבם?
גם זאת כדאי לספר לדור אחרון שיבוא...

אבל במשך הזמן הופיעה הלכת טעינה. אולי הופעתה באה כתוצאה ממנהג מקובל ואולי דרך הקבלה והרחבה של הלכת פריקה⁶. מכאן המחלוקת שבין ר' יאשיה ויהודה בן בתירא⁷. לפיכך הדעה האנונימית במשנתנו אע"פ שאפשר שהיא מבוססת על דעת ר' יאשיה בכל זאת היא משקפת את ההלכה הקדומה.

לכך לשון הספרי שם „העמידה ונפלה העמידה ונפלה אפילו חמש פעמים חייב שגא' הקם תקים עמו“ מתייחסת בלי ספק לבהמה עצמה ולא למשאה (השוה עם זה לשון המשנה שם). וגם יוסיפוס (קדמוניות 30, 8, 4) הבין שלפי הפסוק בדברים נצטוונו על עזרת הבהמה שנפלה. (6) אחרי שכבר פרק, הגיוני הדבר לתת עזרה בטעינת הבהמה במקום לעזוב את הבעל, כשבהמתו ומשאה נטושים בדרך. וגם לא היה די ברור מה דרוש בפסוק בשמות. אונקלוס הוסיף את המלים „ותפרק עמה“ מן ההלכה ולא מתרגום מלולי. ולאמיתו של דבר לא ידע איך לתרגם את „עזב תעזב“ עד שנתן פירוש שונה לגמרי: „משבך תשבוק מה דבלבך עלוהי“ שמסתמא נלקח מהתוספתא ב"מ ב' כ"ו: „אוהבו לטעון ושונאו לפרוק מצוה לפרוק עם השונא כדי לשבור את לבו“. השוה בבלי ב"מ ל"ב ע"ב; ספרי דברים רכ"ה, עמ' 257: „אם כן למה נאמר אחיך מלמד שלא דברה תורה אלא כנגד היצר“; שם רכ"ב עמ' 255 ומדרשבי" כ"ג ד', עמ' 215 (אם כפפת את יצרך לעשות שונאך אוהבך) על הלכת השבת אבדה. כמו כן בספרות התלמודית לא ניתן הסבר למה עזב=פרק, אך ורק שכן פירוש המלה (ע"י הע' 2). רק האמוראים מנסים להגדירה (בבלי ב"מ ל"ב ע"א). אבל הגדרתם מבוססת על „רובץ תחת משאו“ שבפסוק. ואף לדעתם ההגדרה הפילולוגית של „עזב“ אינה „פרק“. וכן השבצים אינו מתרגם את „עזב“ כ„פרק“ שהרי synegerais auto מתייחס בלי ספק ל־ hypozygion ולא ל־ gomios. אולם קיימת אפשרות שהנוסח האחר synareis מיצג נסיון לפירוש הלכתי. נזמה ש־ egeirō מתייחסת לבהמה בעוד ש־ airō מתאימה יותר למשאה (אע"פ שהגיוי הבא אח"כ מייצג את ה־ hypozygion). מעניין שלנוסח זה ישנה מקבילה מדויקת בתרגום אונקלוס. בעוד ש„עזב“ מתורגמת מלולית כ„שבק“ קיים נוסח „שקל“ שכפי שראינו עם השבצים נראה כנסיון לגירוש הלכתי (ז"א פרק). השוה גם כ"י ניאופיטי בו מופיעה „פרק“ במקום „שקל“ או „שבק“.

מכל הג"ל נזמה שבתרגומים הקדומים למקרא לא הפסוק שבשמות ולא זה שבדברים התכוונו לכל פעולה בנוגע למשאה של הבהמה. המצוה היתה להקים את הבהמה שנפלה ולשני הפסוקים היתה משמעות אחת. ע"י הרחבה הגיונית עזרה זו באה לכלול פריקה וטעינה. כמרכיב השוה את הספרי שם: „העמידה ונפלה העמידה ונפלה אפילו חמש פעמים שגא' הקם תקים“ עם המשנה שם: „פרק וטען פרק וטען אפילו ארבעה וחמשה פעמים חייב שני עזוב תעזוב“.

(7) המבוכה הבאה כתוצאה מהפירושים השונים של הפסוקים (ע"י גם בהע' הקודמת) משתקפת בתרגומים. בתרגומים הישראליים (ירושלמי, פרגמנטים — כ"י פריז, ניאופיטי) נמצאת פריקה וטעינה כתרגום לשמות בעוד שלאונקלוס יש רק פריקה. בספר דברים יש לאונקלוס ולירושלמי תרגומים מלוליים „להקם תקים“. מצד שני בכ"י פריז וניאופיטי נמצאת לא רק טעינה אלא גם פריקה. אבל נזמה שהתרגום לדברים שבכ"י פריז לקוח באופן מלולי משמות (ע"י הע' גינזברג דברים שם). אין ספק שיש לנו העברה כעין זה בכ"י ניאופיטי בו מתורגם הפסוק בדברים: „משבוק תשבוק מה דבלבך עלוי . . .“.

בפרגמנטים של כ"י וטיקן ולפזיג, כפי שגרשמים ע"י גנזברג, נמצאת תטעון (תטעון). אולם היות ובכ"י וטיקן גם נמצאת „מה דאית בלבך“ ברור מכאן שתרגומו העברה הוא משמות שכפי הנראה הסתימה „ . . . מפרק תפרוק ומטען תטעון עמיה“. בנוגע לכ"י לפזיג אין לומר דבר באופן מוחלט אבל העדות נוטה להעברה משמות כמו שבשאר כ"י.

מהג"ל ניתן לראות שאין לנו תרגום ארמי מוחלט המשקף את דעתם של יהודה בן בתירא, ר' שמעון והאמוראים (ע"י למטה) כלו' שדברים כ"ב ד' = טעינה. בנוגע לפסוק בשמות, בעוד שתרגום אונקלוס אינו נוטה לאחד מהפירושים נגד השני (אמנם כפי הנראה קדום הוא לשניהם — ע"י הע' 6), התרגומים הישראליים משקפים רק את דעתו של ר' יאשיה. דרך אבב, התרגומים הישראליים האלה נראים כמפתח להבנת החלק האחרון של מדר"י שם: „ . . . עזוב תעזוב עמו. למה נאמר, לפי שהוא אומר הקם תקים עמו אין לי אלא פריקה וטעינה בהמה עצמה מגין ת"ל הקם תקים עמו“. במצבה הנוכחי פיסקה זו כרוכה בבעיות וכבר הוצעו פתרונות שונים (ע"י בהע' שם). הלא אפשר לומר שההבאות מן המקרא הוחלפו ובקריאה המקורית כך היה: הקם תקים למה נאמר? לפי שהוא אומר עזוב תעזוב עמו אין לי אלא פריקה וטעינה בהמה עצמה מגין ת"ל הקם תקים עמו“. קריאה כזו מתאימה בדיוק לתרגום ירושלמי של הפסוקים בשמות ובדברים. הנוסחה במדרש תנאים: „ . . . עזוב תעזוב עמו. הקם תקים עמו. אין לי אלא פריקה וטעינה בהמה עצמה מגין ת"ל הקם תקים עמו“, שאותה מציע האראוויץ כנכונה אינה מובנת. אם הפסוק שבדברים מתייחס לטעינה או אינו מתייחס לבהמה עצמה, ולהיפך.

בכל אופן הדעה בה תומך ר' שמעון — שהפסוק בדברים כ"ב ד' מתייחס לטעינה — התקבלה היטב, והתקבלה במידה רבה עד כדי כך שהאמוראים לא הבינו את המשפט האנונימי במשנתנו⁵. ולכן גרמה מבוכה כרונולוגית זו לאומראים לשער הבדלים בדעותיהם של התנאים, דהיינו אם טעינה בחנם או בשכר⁶. אחרת אין כל סיבה להכניס כאן את המושג של שכר. ואמנם מכילתא דר"י וספרי דברים אינם מזכירים דבר כזה. אולם התוספתא וכן מכילתא דרשב"י כן מזכירים אותו. בתוס' כתוב: "מצוה מן התורה לפרוק אבל לא לטעון. רבי שמעון אומר אפילו לטעון שנאמר עמו, עמו על גבי חמור, דברי ר' שמעון וחכמים אומרים עמו אתה בשכר"⁷. החלק הראשון בתוס' הבאה ישירה היא מהמשנה. מן המלה "שנאמר" ואילך יש לנו לכאורה פירוש להסברת סיבת המחלוקת. אבל הסברה זו אינה מסבירה כלום — היא רק מפרשת את המלה "עמו" שבדברים לפי הדעות המתנגדות. יתר על כן, התלמוד⁸ רוצה לקבוע סיבת המחלוקת ואינו מביא את התוס', ועוד, מהו "עמו על גבי חמור"? האם מלים אלו באות כהסברה לשיטת ר' שמעון? אם-כן איך ייתכן שהמלה "עמו" כשלעצמה — שמופיעה גם בשמות כ"ג ה' — מורה על טעינה? ואם אמנם אין כאן הסברה אלא גילוי דעתו של ר' שמעון, אז למה לא לומר בפשטות "עמו אתה בחנם"? ההקבלה בין "עמו על גבי חמור" לבין "עמו אתה בשכר" מוזרה.

הנסיון היחיד להסביר את סיבת המחלוקת הוא אמוראי. אבל אמוראים מסבירים את המחלוקת כפי שהם רואים אותה — כלומר, מחלוקת על שכר. החכמים דורשים שכר לטעינה ור' שמעון אינו דורשו. המחלוקת היא בעיקרה בפירושיהם של המלה "נופלים" בדברים כ"ב ד'. ר' שמעון היה אומר שנושא המלה הוא הבהמות ומשאותיהן עדיין עליהן⁹.

סבורני שהפירוש הניתן בתוס' ובמדרשב"י הוספה היא הלקוחה משקלא וטריא זו של האמוראים. נדמה שהמלים "על גבי חמור" משקפות נסיון (נבוך) למצוא בדברים כ"ב ד' סיבה לשיטת ר' שמעון המבוססת על מה שר' שמעון היה אומר: "רמו אינהו וטעונייהו עלוייהו".

אף-על-פי-כן, נשארת בעיה בשחת האמוראים עצמה. אם ר' שמעון היה סבור ש"נופלים" = רמו אינהו וטעונייהו עלוייהו, ז"א, שלפי דעתו הפסוק שבדברים מתכוון לפריקה ולא לטעינה, בעוד שהחכמים היו אומרים שכוונת הפסוק לטעינה היא — הרי יש כאן סתירה מפורשת למשנתנו.

בנושא שלנו ישנה עוד מחלוקת אחת בין החכמים ור' שמעון. בהמת גוי מהי? היש הבדל מבחינת ההלכה? לפי החכמים אין אדם חייב לא בפריקה ולא בטעינה.

(סוף בעמוד 125)

אבל ייתכן שהנוסחה המקורית היתה: "עווב תעווב עמו אין לי אלא פריקה וטעינה בהמה עצמה מגין ת"ל הקם תקים עמו". נוסחה זו ג"כ מתאימה לתרגום ירושלמי. הקריאה שהצעתי בפיסקה הקודמת כמובן אינה אלא הרחבה של קריאה זו. הוספת המלים "הקם תקים עמו" כמו שהיא במדרש תנאים, היא הוספה מאוחרת בהתאם לפירוש המקובל לדברים כ"ב ד'. (8) בבלי ב"מ ל"ב ע"א: "מאי אבל לא לטעון אילימא אבל לא לטעון כלל מאי שנא פריקה דכתיב עווב תעווב עמו טעינה גמי הכתיב הקם תקים עמו". שם ל"ג ע"א: "מאי לא מפורק אילימא לא מפורק כלל הא כתיב הקם תקים". שם ל"א ע"א: "... ולמה ליה למכתב פריקה ולמה ליה למכתב טעינה... למה ליה למכתב הגי תרתי ולמה ליה למכתב אבדה". (9) שם ל"ב ע"א: "אלא מצוה מן התורה לפרוק בחנם ולא לטעון בחנם אלא בשכר. ר"ש אומר אף לטעון בחנם". שם ל"ג ע"א: "אלא פשיטא לא מפורק בחנם אלא בשכר". (10) ב"מ ב' כ"ה, ה' צוקי עמ' 375. נדמה שההבאה בבבלי ב"מ ל"ב ע"א: "תניא להא דת"ר פריקה בחנם טעינה בשכר ר"ש אומר זו וזו בחנם" אינה אלא פרפרזה מצומצמת של התוספתא.

(11) שם "מאי טעמייהו דרבנן... ורבי שמעון מאי טעמא".

(12) בבלי שם ל"ב ע"א: "מאי אבל לא לטעון... אלא מצוה מן התורה לפרוק בחנם אבל לא לטעון בחנם אלא בשכר. ר"ש אומר אף לטעון בחנם תניא להא דת"ר... מאי טעמייהו דרבנן דאי סלקא דעתך כר"ש... ור"ש מ"ס משום דלא מסיימי קראי ורבנן אמאי לא מסיימי קראי. הכא כתיב רובץ תחת משאו התם כתיב נופלין בדרך דרמי אינהו וטעונייהו באורחא משמע. ור"ש נופלין בדרך אינהו וטעונייהו עלוייהו משמע".

מנהגי החתונה של יהודי עיראק בדורות האחרונים

מאת שמעון חייט

המנהגים הנזכרים במאמר זה היו רווחים עד עלייתם ההמונית של יהודי עיראק לישראל בתחילת 1951. לאחר מכן חל שינוי רב במנהגים אלה כך שכל משפחה סיגלה לעצמה את המנהג הנראה לה בהתאם לחידושי הזמן.

עם מיזוגם של יהודי עיראק בתרבות הישראלית המודרנית הם אימצו להם את רוב מנהגי החתונה בישראל. למרות זאת, הרי יש כמה מנהגים מיוחדים שיהודי עיראק עדיין שומרים עליהם בצורה מיוחדת, כגון מנהגי ההסתכלות והאירוסין וכן המנהג לפיו החתן שובת ממלאכה בכל שבעת ימי המשתה. כמו כן עדיין נוהגים יהודים אלה לזמר פיוטים בעברית ובערבית המיוחדים רק להם. מנהגים אלה כוללים הווי המאיר את דמותה של יהדות עיראק אשר נשכח גם עקב העובדה כי הוא מובא בצורה מצומצמת במקורות היסטוריים וספרותיים מצויים, כגון ספרות שאלות ותשובות וכן ספרי הלכה שראו אור בעיראק. באמצעות מחקר זה ניתן להציל משכחה מנהגים אלה העומדים לרדת לתהום הנשייה עקב מיזוגם של יהודים אלה בתרבות הישראלית החדשה.

א. שידוכים והיכרות — כשמגיע הבחור לפרקו נהגו הוריו לשאול אותו: „מתי נשמה בחתונתך“. מאחר שהבחור היה בישן ומנומס לא נהג לענות על שאלה זו. משום כך הוריו שואלים אותו שנית: „מתי נשיא אותך; רוצים אנו לשמוח בחתונתך טרם מותנו“. כאן נהג הבחור לשתוק ושתיקתו זו העידה על רצונו בכך ועל הסכמתו להצעתם.

בשלב זה מתחילים בחיפושים אחרי הכלה. תפקיד זה מוטל על האם המתחילה לחשוב על עלמה מתאימה מקרב המשפחה. במידה שהיא מצאה בחורה מתאימה, היא מתארת אותה בפני בנה ומוסיפה לשבח את הכלה המיועדת. שהיא בדרך כלל מוכרת לבחור מילדות. במקרה זה מסכים הבחור להצעת האם. במידה שהאם מבקשת לחתן את בנה בבחורה אחרת ולא מהקרובים, היא עורכת חיפושים בקרב המכרות. דרכי חיפוש אלה הן שונות. כאשר ראתה האם נערה מסויימת היוצאת מביתה והולכת בלוויית אמה לשוק, נזכרה בבית הבחורה ולמחרת היתה משתדלת לפגוש את הנערה כאילו „במקרה“ וכך מתוודעת לביתה. אחרי שהכירה את הבית היא באה להורי העלמה כאילו באקראי ושואלת מהם חפץ, או שואלת שאלה מסויימת.

באותה הזדמנות רואה האם את מצב הבית ומצבם של אלה המתגוררים בו. האם משבחת את הבחורה ומביעה את צערה על כך שאין לה בת כמותה ובכך רומזת לעלמה על כוונתה להשיאה. במידה שכולם מסכימים, מדברים על החתן המיועד ובשיחה זו מספרת האם על משפחתה ועל הבחור וכשרונותיו. באותה הזדמנות מנשקת האורחת את הכלה המיועדת כשכוונת הנשיקה היא לבדוק את ריח הפה, משום שהעיראקים מיחסים חשיבות רבה לענין זה, כאשר בדיקה זו משביעה את רצון האורחת, היא מבקשת רשות ונפרדת מהאורחות. בהגיעה לביתה היא מספרת לבעלה על הכלה המיועדת ומתארת אותה באמרה שהיא לבנת עור, שיניה כמו פנינים, וגובהה כעץ הריחן וכדומה. אותו תיאור היא משמיעה לפני הבן ומפליגה בתארה את יופיה והתנהגותה ויכולתה לנהל חיי בית. כן היא מספרת לו נסים ונפלאות על ייחוסה הרם ועל בריאותה הטובה. תיאור מופלג ודמיוני זה הביא לעתים לסכסוכים ממושכים בין בני הזוג ובמקרה מסויים גם להתאבדות. על כך יעיד הסיפור המובא בקיצור¹:

„בחור יהודי אחד שקידש לו עלמה וביום שבת זה שהוא פרשת ויהי היה צריך להיות ארוס, אולם ביום ראשון בערב הוא הרעיל את עצמו“.

מהדרשיח שהתנהל בין האם ובנה מסתבר כי הסיבה לכך היא אכזבתו מבחירת לבו שלא ראה אותה ורק שמע אודותיה מפי אמו שסמך על תיאוריה.

„אני סמכתי עליך... הלכת לראותה ואמרת כי היא בחורה טובה ואין בה פגם... כיצד היא עלמה טובה...“ אמרה לו אמו: „לא, הוי בני, היא עלמה טובה, מה שעבר עבר, זהו גורלך“.

אולם במידה שהאם יוצאת מבית המארחים באכזבה, היא לעולם לא תחזור אליו.

אם הכל בא על מקומו בשלום ושני הצדדים הביעו את הסכמתם לנישואין, מתחילים שניהם לחקור זה על ייחוסו של זה. שבוע לאחר מכן באה אם החתן לבית הכלה המיועדת ומבקשת רשמית כי בנה ישא את העלמה המיועדת.

גיבוני הטקס מחייבים כי בתחילה תמאן אם הבחורה באמרה כי בתה עדיין צעירה, אולם לאחר מכן היא מסכימה ואומרת כי תתן תשובה בעוד שבוע. לאחר התייעצות עם בעלה מביעה אם העלמה את הסכמתה ומתחילים בטקס החתונה. במקרה זה, שהבחורה איננה קרובת משפחה, הבחור מסתמך על התיאור של אמו ומביע את הסכמתו למען השבע רצון הוריו.

יש וההיכרות נעשית ע"י שליח הגשלח מטעם משפחת החתן למשפחת הכלה או להיפך, במידה ושליח זה הוא קרוב משפחה יהיה השידוך חינם. אולם במקצוע זה עוסקת לרוב שדכנית העורכת היכרות בין בני הזוג תמורת תשלום כספי, תיאור על כך מצוי בעתון מגיד מישרים²:

„השדכנית באה ומסתובבת ועורכת היכרות, הבחור לא ראה את הבחורה והעלמה לא ראתה את הבחור, שניהם נפגשים בליל הנישואין. מטורפת, פסחת, צולעת, אטומת לב — מכל מקום — הבחור מסכן ונפל בפה. וכן גם העלמה. יש הבחור גרוע והיא נבונה ורק אלוקים יודע כמה מגרעות יש בו“.

השדכנית מתארת בפני אם הבחור את הכלה המיועדת ומפליגה ביופיה ובכשרה לנהל את הבית. החתן היוזם היה מברר וחוקר אם אמנם אבי הכלה מעוניין להשיא לו את בתו, שאם לא כן הוא לא העז לבקש את יד הכלה לעתיד, מפני שהשבת פני המבקש ריקם נחשבה לעלבון. אולם החתן בדרך כלל סומך על תחבולות השדכנית. השדכנית מנצלת את העובדה כי אבי הכלה מוכרח להשיא את בתו שהגיעה לפרקה. תיאור מפורט של תחבולות שדכנים אלה נמצא בקטע המובאה להלן³:

„השדכן העוסק בסחר הבנות, כאשר ילך לאבי הכלה ואמר לו: אתה חייב לתת כך וכך תכשיטים ובגדים מלבד שתי שמלות משי. אבי הכלה אומר לו: איני יכול, ואז השדכן גובר עליו בכוח לשונו ואומר לו: אתה חייב לעשות זאת. מכור כל דבר אשר לך ומשכן את ביתך. מאחר שמשפחת החתן ביקשו יותר וברצוני לפייסם ולשכנעם כי לפלוני יש בת יותר יפה מבתך, ישלמו לחתן יותר ממך, ודע כי בתך כבר מבוגרת ובתו של פלוני צעירה ואם תעכב את בתך לששה חדשים עוד לא ירצו בה. אבי הכלה ישמע כך ויחשוב כי דברי השדכן נכונים ויאמין לו“.

בחור המביע הסכמתו להצעת השדכנית נחרץ גורל נישואיו ומתחייב להתחתן עם הכלה המוצעת. השדכנית מראה את הבחורה בשלב הסופי לאחר שמביע את הסכמתו להינשא לה.

ב. ההסתכלות — לאחר שהורי הכלה המיועדת הסכימו להצעת הנישואין, הם מזמינים את החתן יחד עם בני משפחתו למסיבה בביתם. החתן רשאי להביט בבחורה. ילך לביתה בליווי אמו, אביו וקרוביו. ואף הוא רשאי לשוחח איתה, לשאול אותה שאלות כעולה על רוחו. לשם קבלת פני החתן ופמליתו המבקשים את ידי הכלה, עורכים בני משפחתה סעודה לכבוד האורחים, וכאשר באים בני משפחת הבחור לבקש את יד העלמה, בני משפחת העלמה מתחילים לנקות את הבית, שופכים מים וקונים שניים עד שלושה מגשי פירות בשביל בני משפחת הבחור. שלב זה הנקרא בשם מטאינה — הסתכלות — בא לאשר כי יהיו אירוסין, אם החתן ובני משפחתו מסכימים לעריכת החתונה, יקבעו מועד לעריכת האירוסין ויגישו טבעת וממתקים לכלה המיועדת.

ג. הקידוש — אירוסין — החגיגה בליל הקידושין פשוטה ובה יהיו נוכחים מספר קטן של מוזמנים. רובם קרובי משפחה, רב וחכם מקומי הבא לקדש את בני הזוג.

לפי המנהג שהיה בבגדאד יש לאירוסין אופי של נישואין — קידושין.

ובמקרה שהזוג נפרד נחוץ גט פטורין. לפני הקידושין חייב היה אבי הכלה לילך לחכמים ולהוכיח בעזרת שני עדים כי בתו הגיעה לגיל י"ג שנה. על פי עדות זו נותן החכם רשות בכתב ונערכים הקידושין.

מנהג זה גרם לכך כי קידשו בתולות ללא רצונן וללא ידיעתן, די היה אם הניחו מעות בידי הצעירה בנוכחות שני עדים כדי שתיהפך לאשה נשואה. מקרים רבים מובאים בספרו של הרב יוסף חיים המספרים על אנשים שהיו נותנים מעות בידי הצעירה ובכך מקדשים אותה לאישה⁴. לעתים מסר החתן המיועד כסף לאבי הכלה ללא שיראה אותה ובלי שידע במי הוא בוחר מאחר שלאב יש שתי בנות. במקרה זה מוסר האיש לאבי הכלה את הכסף הדרוש בתוספת האמרה: „הרי את מקודשת לי“. דבר זה יצר בלבולים וסכסוכים והביא לקידושי ספק רבים שהובאו בפני בתי דין מוסמכים ויצרו ספרות ענפה של שאלות ותשובות⁵.

באירוסין נהגו לברך על היין. לאחר ברכת האירוסין וטעימה מכוס היין מראה החתן לעדים את כסף הקידושין או את טבעת הקידושין, כדי שידעו שיש כאן שווה פרוטה. במעמד זה הוא אומר: הרי את מקודשת לי בזה כדת משה וישראל. לאחר שהחתן אומר את דבריו אלה ומקדש את הכלה, הוא נותן לה את הכסף או מלביש את טבעת הזהב על אצבע ידה הימנית⁶. הוא מניח את הטבעת באצבע האמצעית הנקראת אמה, החתן שהוא בדרך כלל צנוע וביישן, מבקש להלביש את הטבעת בנוכחות הקהל כשהוא לוקח אותה מאימו והגשים מריעות באמרן: קלי לי לישי.

הגברים והנשים מתיישבים לסעודת הקידושין. בגדאד נהגו לכרוך את יד הכלה במטפחת משי כשמקדשין בכסף או בזהב. הכלה מקבלת את כסף הקידושין בהיות ידה כרוכה למען לא תיראה כענייה המקבלת צדקה. במקרה של קידושין בטבעת לא נוהגים לכרוך את היד במטפחת. לאחר הקידוש ממלאים טופס בו כתובים התנאים וטופס זה מצורף לכתובה שבה כתוב סכום המוהר, וזאת משום שבקרב יהודי עיראק נהגו כי משפחת הבחורה משלמת את הכסף ולא משפחת הבחור. חסרון זה תוקן ע"י כך שקבעו כי במידה שהבחור ירצה לגרש את אשתו יהא חייב לשלם לה חלק מהסכום הנקוב בכתובה, לפעמים שלישי או רבע.

לאחר מכן מתחילה משפחת הכלה להכין את רהיטי הבית התלבושות. בכל הזדמנות החגיגה, כגון חג סוכות, פורים פסח וחנוכה, מקובל כי החתן שולח מתנות ומצרף להן תכשיטים וממתקים. החתן שולח מתנות אלה עד עריכת טקס החתונה. בתקופה שבין הקידושין לערב מריחת החינא רשאי הארוס להתקשר עם ארוסתו, כגון להזמינה לביקור או טיול.

ד. ערב מריחת החינא — המסיבה העיקרית בערב זה נערכת בבית הכלה ונמשכת עד אור הבוקר. לטקס זה מזמינים את משפחת החתן ומזמינים רבים אחרים. הטקס נערך בערב ובו מקשטים את הכלה בחינא, והוא מתקיים ערב החתונה.

ביום החינא, עוד לפני שמתחילה החגיגה בערב, שולחת משפחת החתן המתנות האלה לבית הכלה: שלושה ק"ג מכל אחד מן המינים: חינא, שקדים מצופים בסוכר, ממתקים ונרות.

לאחר הבאת החינא לבית הכלה, מתחילים לצבוע לה את כפות ידיה בחינא. בזמן הבאת החינא צובעים את האצבעות והצפורניים של החתן והשושבינים הנקראים בלשון יהודי בגדאד — שבינימאת.

על אצבעות הכלה מניחים ממתקים שונים ולאחר מכן יבואו הילדים והגשים כשהם מריעים ומוחאים כפיים, בעת שהממתקים נזרקים לעבר הכלה רצים הילדים לכל עבר למען זכות בשלל.

למסיבה זו היו מזמינים זמרות יהודיות שנקראו בשם דקאקאת — מקישות על תוף, הן היו שרות שירים בלהג המדובר של יהודי בגדאד ובתמורה קיבלו שכר כספי רב. שיריהן של הדקאקאת ליוו את הכלה במסיבת ליל החינא, בעת שהכלה היתה מתקשטת ומכינה את עצמה לאושר המיוחל. עניינם של שירים אלה טובע על החתן והכלה, בין השירים שהושרו או נזכיר את השיר המובא להלן בו מביעה אם החתן את רוגזה על שבנה נפל ברשתה של אם הכלה:

היי בריאה! הידך לך על כי ניצחת
 בגלל התחבולה אשר תכננת
 אני יגעתי וסבלתי
 על המגש אותו לקחת
 — ✨ —

הכנסת אותו לחדר
 הגשת לו צלחת כובה⁶
 אמרת לו: בוא נשק לה
 ערמומית, היאך אותו לקחת
 — ✨ —

היי בריאה...
 ביקשת ממנו הצמיד
 כפות ידיו צבע בחינא
 הוי אלי, הב לנו הכלה
 זהו אשר ביקשת
 היי בריאה...
 ראתי אותו על הגשר
 נתת לו מחרחת יקרה
 אמרת לו: אל דאגה
 במחרחת פיתית אותו

ה. חשיבות החינא — למשיחת ידי הכלה ורגליה בחינא נודעת חשיבות רבה לפני הולכתה לבית החתן. יש נשים שנהגו לשים על החינא חומר הנותן לה גוון ירוק ובכך היא עדיפה על סוג חינא אחר⁷. החינא היא מין אבקה אדומה חומה, מערבבים אותה במיים ומורחים בה את הראש הידיים. קשה למצוא תרגום מדויק למלה חינא אולם נוטים לחשוב כי החינא היא הכופר. היוונים קוראים לחומר זה בשם "סיפרוס" הוזה לאייקפריסין. אולי בגלל העובדה כי נהגו להביאה מהאי הנזכר. מייבשים את עלי החינא. טוחנים אותם ולשים את העיסה במיים. חינא המיועדת לכלה לשים אותה במי וורדים עד שתהיה עיסה עבה ואז מורחים אותה בשערות הראש ובכפות הידיים והרגליים של הכלה. לעיסה גוון ירוק אולם בהיותה על היד היא נעשית חומה בגלל האויר המייבש אותה. את החינא מורחים גם בידיהם של הקרובים ביותר לשמחה.

ו. הרלקת הנרות — בשעת משיחת החינא מדליקים נרות הנקראים נרות דבש. הדלקתם נעשית לקול הנשים המתופפות ומריעות לאות שמחה. גובהו של נר דבש כזה מגיע לשלושת רבעי מטר ויותר, סביבו מדליקים עוד כמה נרות קטנים לגוי ויפוי. נרות אלה נחשבו לאות שמחה.

ז. עריכת הסעודה — ההזמנות לחגיגת ליל החינא בד"כ עפ"י בקשת החתן ע"י גבאי בית הכנסת או ע"י השמש המכריו על כך ביום שבת.
 על פי הזמנה זו יבואו רבים לשמוח בשמחת בני הזוג ואף ימלאו כרסם באוכל רב. למסיבה זו נוהגים להביא אוכל בשפע רב כי מצווה היא להאכיל את כל המוזמנים ושבח לאבי הכלה הממלא את השולחנות במאכלים רבים. מפאת המצב הכלכלי המעורער של אנשים רבים בתקופה היא, רבים נהגו להשביע את רעבונם משולחנות מלאים כל טוב. שולחנות אלה נערכים לקהל הרב בליל החינא והזמרת משבחת את אבי הכלה על כך שהכין סירים רבים לרעבים.

דברי ימי הקהילה היהודית בבגדאד במאה ה-19 מעידים כי משפחות רבות סבלו מעוני רב עד כי נבצר מהן לשאת בעול ההוצאות והמתנות הרבות שהיו חייבות לספק למוזמנים. לפי דברי יחזקאל עזרה יהושע הלוי, גבאי הנישואין בבגדאד דאז, היו בעיראק קרוב למאתיים בנות שביקשו עזרה לנישואין מקופת החברה לעזרת עניים מחמת שהעוני וההזדקקות בנו בית בעיר בגדאד דאז⁸.

ח. בית המרחץ — לפני הולכת הכלה לבית החתן מביאים אותה לבית מרחץ לשם רחיצה ותסרוקת. את הכלה מלווים לחדר הרחצה בלווית תוף, שירים ונרות. ביום זה מזמינה משפחת הכלה את קרובות החתן להילוות לכלה לבית המרחץ ולסעוד עימה. בחדר הרחצה נמצאת אשה שמקצועה לרחוץ את הכלה, לקשט ולסרק את שערותיה בלווית שירה וזמרה.

רחיצת הכלה נמשכת זמן רב עם כל גינוני הטקס הרבים כגון פיזור מי וורדים ובעיקר בושם ריחני שקרובי משפחתה נקראים להניחו עליה. במקביל לרחיצת הכלה מקשטים גם את החתן ומלפנים על ראשו מי וורדים. ספר מיוחד נקרא להכין את תספורתו ולשים את משחת הכוחל בעיניו. משפחת החתן נושאת בהוצאות רחיצתה וקישוטה של הכלה, הסכום שמשלמים תלוי במעמדה הכלכלי של המשפחה. הוצאות אלה הכבירו מאוד על בני המשפחה בתקופה הגדונה עד כי גאלצו חכמי הקהילה בבגדאד לפרסם תקנה המגבילה את סכום הוצאה זו למינימום¹⁰.

בשעה הקבועה לכך מומינה הרוחצת את הכלה והיא באה לקול תרועות הנשים, הכלה יושבת על כסא מרופד, גופה עטוף ב בד מגבת רחב עשוי משי והרוחצת כתחילה לרחוץ אותה בסבון בושם, אין לערבב טקס זה עם טקס טבילת האשה שהוא עניין דתי גרידא, לפיו חייבת האשה לטבול במקווה מים חיים, לאחר סיום תהליך זה יוצאת הכלה בחברת בני משפחתה לכיוון בית החתן.

6. וזנהלוכה — בתהלוכה זו נביאים את הכלה מבית אביה לבית החתן. ושם מקבלות את פניו הכלה והברותיה¹¹.

6. החופה — להגיגה זו הנערכת בבית החתן נשלחות לבית המוזמן הזמנות הכתובות עברית וערבית, כדוגמה להזמנה כזו אביא נוסח של אחת ההזמנות¹²:
בבית הכנסת ביום בשעה תיערך החופה של החתן הנעים עם הכלה הנעימה יה"ר בסימנא טבא ובמולה יאה ביר"א ומקווים כי כל אחינו, חברינו וידידינו הקרובים והרחוקים הם ובניהם ונשותיהם יהיו נוכחים יהי היום של שמחת בניהם באושר ושמחה, בעושר וכבוד וכל טוב אמן סלה.

מסיבות החופה נערכו בד"כ בבית הכנסת הנקרא ע"ש מאיר טוויג שהיה בית כנסת חשוב בבגדאד¹³. זמן עריכת החופה הוא אחרי תפילת ערבית. (ע"ין על כך בספר רב פעלים, אבן העזר, ת"ג דף ג"ד ע"י ב', סימן י"). להגיגה זו מתלבשת הכלה בבגדים מיוחדים יחד עם שתי השושבינות המלוות אותה. הכלה לובשת בגד משי לבן שאורכו כשני מטרים. לראשה היא מניחה כתר העשוי חוטי משי בהירים הרקומים כסף וזהב. שתי השושבינות סוחבות את שולי הבגד ובידן השנייה הן נושאות סל פרחים. גם החתן היה מתלבש בתלבושת מיוחדת. בתחילה נהג ללבוש חלוק וחגורה, ובידו שרשרת ושעון יקרים. אחרי מלחמת העולם הראשונה החל החתן לובש תלבושת אירופאית, שהיא בד"כ חליפה בצבע חום או שחור וחולצה לבנה בתוספת עניבה. החתן עומד ליד הכלה ומעליהם פרחים צבעוניים ועלי תמר ירוקים המתוחים בצורת קשת. במעמד זה בא הרב ומקדש את בני הזוג¹⁴. הוא שותה מעט יין, מוזג חלק מהיין בגביע קטן המועבר לחתן, החתן שותה ממנו ומעבירו לכלה על מנת שגם היא תשתה ואחריהם שותים המוזמנים הקרובים לבני הזוג ולבסוף שובר החתן את הכוס על הרצפה. מיד עם שבירת הכוס צוהלות הנשים ומריעות. לאחר שבירת הכוס מוזג המקדש כוס שנייה, מברך על היין וחוזר על פעולתו הקודמת וכל המסובים שותים יין ובכך מסתיים הטקס הרשמי.

11. משלוח-זמנות — בערב החופה שולחים בני משפחת החתן לבית הכלה ממתקים שונים. הממתקים מונחים על גבי מגש גדול העטוף במפה יפה. הנשים נושאות את המגש ומריעות תרועות שמחה.

12. מסיבת הבוקר — בלילה שלאחר עריכת החופה, או באחד מערבי השבוע שלאחר מכן, היו עורכים מסיבה גדולה בבית החתן. למסיבה זו הזמנו הורי החתן והכלה, קרוביהם וידידיהם הקרובים ביותר. בני משפחת הכלה נהגו לתת במאורע זה סכומי כסף או תכשיטי כסף וזהב. מתנות אלה שימשו סימן לחיבה וקרבה מצד הורי הכלה וקרוביה.

13. שבת הנשים — בשם זה נקראת השבת שלאחר ליל החופה. באותו יום שבת מבקרות נשים רבות בבית הזוג החדש למען ראות את פני הכלה. בכך מסתיימת למעשה חגיגות הנישואין.

14. גילוי הפנים — כחודש לאחר החתונה מוזמין אבי הכלה את הזוג החדש לביקור בביתו ועורך להם סעודה גדולה¹⁵. מנהג זה נועד להסיר את הבושה מהחתן ובמעמד זה הוא משתדל להראות את גאוותו ולהבליט את כבודו העצמי

בצורת ישיבתו על הספסל¹⁶. באותו מעמד נערכת מסיבה, שרים ומזמרים וסועדים את ליבם, לאחר סיום הסעודה, לעת בוקר יתן אבי הכלה מתנה לבני הזוג, מתנה זו נקראת בשם מתנת גילוי הפנים.

ט"ו. צרכי הינומת הכלה — יהודי עיראק היו מייחסים חשיבות רבה לבלוש, הדבר ניכר יפה בפתגמיהם ובעיקר בפיתגם העברי השגור בפייהם: כבוד אדם בבלושו.

בגדי הכלה כוללים שמלות, תכשיטי זהב וחפצים יקרי-ערך אחרים, כלי מטבח ורחצה, כלי מיטה, רהיטים, ארונות לשמירת הבגדים ועוד. הם נהגו לתפור לכלה שמלה רקומה בחוטי משי, כסף וזהב, שכר הרוקמת הגיע לארבעים רופייה ומחיר השמלה לעשרת אלפים רומי, לאמור כשלוש מאות וחמשים רופייה¹⁷. לפני נהגו לתפור רק שמלה אחת כזו, אולם בסוף המאה ה-19 הוסיפו שמלה נוספת. רוב בגדי הכלה היו מקושטים ברקמות ועיטורי פרחים שהיו אהובים על בני הדור ההוא. הרוקמות היו גשים יהודיות ונוצריות שהתמחו במקצוע זה.

לבוש עיקרי וחשוב בתקופה היא שימשו הגלימה העשויה מחתיכת אריג לעטיפת הגוף וכיסויי פני האשה. הצעיף היה עשוי משיער סוסים, מאחר שיחסו חשיבות רבה לרכוש שמביאה האשה לבית בעלה, עסקו הנשים בשקידה מיוחדת בהכנת בגדי הכלה, מיום האירוסין ועד יום החופה, היו הנשים ממשפחת הכלה עוסקות בהכנת הבגדים. תיאור על כך ימצא הקורא בעתון מקומי שיצא בשלהי המאה ה-19¹⁸.

תכשיטי הכלה בתקופה היא היו בעיקר, ענק, צמות זהב, טבעות, תורי זהב, צמידים, ואצטרות. תכשיטים אלה נעשו ברובם ע"י יהודים שמקצוע הצורפות היה מקצועם הבלעדי.

חפצי הכלה היו מועברים בפאר רב מביתה לבית החתן על גבי סוסים וגמלים שהיו מקושטים בבוד משי ובצוארם קבוע פעמון גדול. בתהלוכה זו צעדו גברים ונשים לרוב, וליד החתן מנגנים חמרים שהנעימו הליכתו. מאחרי הגברים צעדו הנשים הנושאות את דברי הערך המיועדים לכלה. בשעת העברת התכשיטים נהגו להשמיע שירי שבה לאבי הכלה.

ט"ז. בגדי כלולות החתן — בנוסף לבלוש הכלה חייבת משפחתה לשלוח לחתן את בגדי כלולות החתן, בגדים אלה כוללים חולצה, מכנסיים ואפורה, שרשרת זהב, טלית וכיפה, מטפחות, גרתיק לתפילין וארנק כסף, וכן גרתיק לטבק. חפצים אלה נשלחים לבית החתן בערב שבת, בנוסף לבגד הכלולות עוגד החתן תכשיטים שונים אותם היה מקבל כמתנות, כגון תכשיט בצורת סהרון, וקמיע עשוי זהב.

י"ז. הייצוע — משפחת החתן היתה חייבת להכין את הייצוע לבני הזוג. וכאות הוקרה ושמחה ישלחו בני משפחת הכלה ממתקים ביום תפירתו. ממתקים אלה היו משלכים על היצע המורכב ממזרון, כרים ושמיכות.

י"ח. רהיטים — בני משפחת החתן היו אחראים גם להבאת רהיטים שהיו מורכבים מארגו וממטת עץ, הארגו עשוי עץ ושימש ארון לבגדים ותכשיטים. השמוש בארגו נפסק בסוף המאה ה-19.

י"ט. משלוח מתנות — בבגדאד, בתקופה היא היה מנהג נפוץ שלא להשיא בת ללא נדוניה גדולה וכלי מתנות מרובות ויקרות שהורי הכלה היו חייבים לשלוח לבית החתן בחגים ובמועדים. להלן נביא באור מפורט של המתנות שהורי הכלה היו חייבים לשלוח בחגים ובהזדמנויות אחרות¹⁹: המשיא את בתו, לאחר החופה הוא חייב לשלוח תכשיטי זהב, בשבת הראשונה שלאחר מכן ישלח מגש גדול מלא עוגות שקדים וממתקים אחרים בלווית דברי צורפות. בחג הסוכות בליל איסרו חג ישלחו כל מיני מתנות. בחג המצות ובחג השבועות ישלח לה מגש מלא עוגות ריקים וממתקים שונים. ובחג הסוכות שלאחר מכן ישלחו דברי מתיקה, בערב החנוכה ישלחו כסא חנוכה בלווית מגש גדול מלא עוגות שקדים, תפוחים ועוד. גם בליל ט"ו בשבט יש לשלוח חפץ, בשבת הפורים ישלחו מגש גדול של עוגת שקדים ועוד. ביום הפורים שתי צלחות דברי מתיקה מגוונים. אולם למשפחות הבינוניות לא היתה אפשרות לקנות חפצים יקרים אלה. משפחות רבות הסתכנו בחובות בגלל הבזבוז הרב לקניית חפצים מיותרים שלא היה לכלה צורך חיוני בהם²⁰. מתנות אלה ניקנו רק למען הגאווה וההתפארות. מנהג זה פגע בבנות העניות בצורה קשה ביותר ועל כן בוטל בתחילת המאה ה-20. בשנת תרפ"א — ביום 29.5.1920 התאספו רבני בגדאד וחכמיה ופירסמו הסכמה

בת 13 סעיפים בחתימת הרב הראשי, על ההחלטה חתמו גם 31 חכמים ו-400 נכבדים שתבעו לצמצם את המתנות ולבטל כל מנהג וכל מצב המצריך הוצאות מיותרות.²¹

כ. מוהר ונדונייה — כשירצה אבי הכלה להשיא את בתו, הוא חייב לתת לחתן סכום כסף בהתאם ליכולתו. סכום זה מחולק לשניים: נכסי מלוג, מוהר שיהיה הרכוש הפרטי של האשה העושה בו ככל העולה על רוחה, ונדונייה, סכום כסף בו יקנה החתן כל אשר ירצה לצרכי חופה או ינצל אותו להקמת מפעל מסויים. סכום המוהר לא היה קבוע כלל ונראה כי הוא נקבע על פי מעמדה הכלכלי והחברתי של משפחת הכלה.²²

ככל שרוב סכום הנדונייה היה הדבר נחשב לשבח בעיני הבריות, דבר שהביא לתופעה השלילית של נישואין בגיל רך, לפעמים היו מייחסים לתשלום הנדונייה חשיבות ראשונית וגדולה יותר מדברים מכריעים אחרים בחיי הנישואין. נוסף לסכום הכסף הניתן בצורת מוהר, מוכן אבי הכלה להוסיף תכשיטים יקרי ערך כגון, ענק ואצטדות. למרות שסכום הכסף אותו משלמים הורי הכלה אינו קבוע הרי הוא תלוי בתנאים אלה:

(1) יכולתו של המשלם; (2) יופיה וגילה של הכלה; (3) מעמדה הסוציאלי של המשפחה ואופיה המוסרי; (4) מחלות תורשתיות לא רצויות הנפוצות במשפחה; (5) מעמדו הסוציאלי של החתן ואופיו המוסרי; (6) יכולתו הכספית של החתן; (7) יופיו של החתן וגילו; (8) מצבו הקודם של החתן, אם הוא גרוש אלמן וכו'.

הורי הכלה מקפידים לשמור על המוהר משרירות ליבו של החתן ועל כך כותבים אותו בשם הכלה. לפעמים ירצה הבעל לשלוח ידו במוהר הזה והאשה נכנעת הן משום אהבתה אליו והן משום פחדה ממנו ומאימיו. אמנם רבים היו הבעלים שרצו לנצל את כספי המוהר לאחר שכספי הנדונייה אולו.²³ הורי הכלה מתנגדים אמנם להוצאות החתן אולם אחרי בירורים רבים, הם מרשים לו לשלוח את ידו במוהר במידה שמתברר כי דבר זה מוצדק.

כ"א. הכלה הרצויה — ההורים היו מטיפים לנישואין עם בני הדור, היו שומרים על בת הדוד ואוסרים נישואיה עם איש זר, בעבר היה אף מנהג של קביעת אשת הבן ביום היוולדו. הבן מיועד לבת דודו שטרם נולדה. יצויין כי הכוונה ב"בת הדוד" היא לבתו של אחי האב, ולא לאחי האם, מפני שאחי האם הוא בחזקת אדם זר. רק האם נכנסת למשפחת האב. יתר על כן, הזכר הוא אשר שומר על הייחוס במשפחתו. עד כמה מקובלים הם הנישואין בין בני הדודים מצד האב תמיד העובדה כי האשה מכנה את בעלה בשם "אבן עמי" — בן דודי — גם אם אינו קרוב משפחה. נראה, כי מנהג זה נבע מהעובדה כי מוטב לשאת בחזרה המוכרת למשפחת החתן מפני שבדרך כלל החתן הכיר אותה יותר מאשר בחזרה אחרת. אסור לאבי הכלה להציע אותה לאדם זר לפני שהוא מציעה לבן דודה הרוצה לשאתה לאשה. אפשר להסביר נישואי קרובים אלה גם ע"י תנאי הדיור בתקופה הנדונה. הבנים הנזכרים נהגו לגור בבית הוריהם גם לאחר שנשאו להם נשים, ובאופן זה גדלו יחד בני-דודים וקרובים אחרים, שיכולים היו להתחתן אלה באלה. נוסף לכך, הקרובים מכירים אלה את אלה. הורי החתן מכירים את אופיה וטיבה של הילדה אותה הם רוצים להשיא לבנם, הסידורים התמריים גם הם קלים יותר להורי החתן והכלה במקרה של נישואי קרובים כל רכוש שיעבור מידיהם לידי בניהם יישאר בתחום המשפחה.

כ"ג. גיל הנישואין — יהודי עיראק נהגו להשיא את הבנות בגיל רך. גיל זה נע בין 12—8 שנה.²⁴ לתופעה זו יש גם עדות וקובלנה בספרות המוסר המקומית בה נאמר:²⁵ "כאשר הבת נעשית גבוהה מעט, משתדלת אימה להשיאה. אפילו היא צעירה ואינה מוכנה להריון ולהבאת ילדים, וגם אינה מושלמת ודעתה אינה יציבה ואינה מבינה את המתור והאסור".

קביעת הגיל בתקופה הזו היא היתה קשה ביותר, משום שלא נהגו להוציא תעודת לידה והגיל נקבע רק עפ"י זכרון ההורים או קרובי המשפחה. קרובים אלה העידו כפי ראות עיניהם למרות שבניהם היו צעירים.²⁶

הנישואין בגיל צעיר גרמו לתוצאות בלתי נעימות כגון אי-ידיעה בגידול ילדים וטיפול בהם, רבות הנשים שנעשו עקרות בשל נישואי בוסר אלה, אחרות

הפילו את בנן בכורן, בנוסף למחלות הרבות שנבעו מכך. בייחוד בולטת העובדה כי התינוקות שנשנים אלו הביאו לעולם היו חלשים ורזים²⁷. נישואי הבת בגיל צעיר הביאו לאי הבנה וריב ששררו בין בני הזוג וגרמו לכך שהאשה תעזוב את בית חתנה ותשוב לבית הוריה.

שליח א"י, ר' אפרים ניימרק, שביקר בשנת תרמ"ד — 1884, בעיראק התרעם בספר מסעותיו על המנהג להשיא את הבנות בגיל רך²⁸. לאחר שנה זו ובגלל התוצאות השליליות הכרוכות בנישואין בגיל צעיר, ראו רבני עיראק צורך לבטל מנהג זה. בשנת תרנ"ד — 1894, הם החליטו שלא לארס בחורה לפני שימלאו לה שלוש עשרה שנה, וכן לא להשיא בחורה אם לא ימלאו לה שש עשרה שנה²⁹.

לסיום נעיר כי המנהגים שנסקרו במאמר זה מיועדים לנישואין ראשונים ולא לנישואין של בני זוג שנפרדו ונישאים בשנית.

אוניברסיטה דרופסי, פילדלפיה.

-
- (1) מגיד מישרים (כתוב בערבית—יהודית), הו"ל ע"י שלמה תחיתא, כלכתא, תרנ"א—תרס"א, מיום 18.1.1894.
 - (2) שם, מיום 14.6.1900.
 - (3) שם, מיום 8.3.1894.
 - (4) רב פעלים, מאת ר' יוסף חיים. ירושלים, תשכ"א, אבן העזר, ח"ז, סימן י דף מ"ט ע"ב.
 - (5) שם, דף מ"ח, ע"א, ב' סימן ה'.
 - (6) שם, ח"א, דף פ"ה, שאלה י"ב.
 - (7) כובה — מאכל יהודי עיראק העשוי מבשר כתוש וגריסיחיה, כעין כדורי בשר.
 - (8) תיאור טקס זה מובא מפי עד ראיה בהמגיד שנה שביעית, גליון 10, 5.3.1863 והשוה: J. B. Fraser, *Travels in Koordistan Mesopotamia, etc.*, London, 1840, p. 223
 - (9) מגיד מישרים מיום 15.2.1894.
 - (10) שם, מיום 19.4.1894.
 - (11) תיאור תהלוכה כזו עיין ו. שור — ספר מחזות החיים, וינא, תרמ"ה, ע"ב 51.
 - (12) מגיד מישרים, מיום 12.1.1893.
 - (13) עיין מ. בניהו מסע בבג, ירושלים, תשט"ו, ע"ב ג"ה.
 - (14) מסעי ישראל, מאת בנימין ישראל בן יוסף, תרגום ד. גורדון, ליק, תרנ"ט ע"ב 48.
 - (15) מסע בבג, ע"ב כ"א.
 - (16) מגיד מישרים, מיום 1.12.1892.
 - (17) שם, מיום 8.3.1894.
 - (18) עיין שם, מיום 4.7.1895.
 - (19) מגיד מישרים, מיום 22.2.1894.
 - (20) שם, מיום 16.2.1893, 22.2.1894, 22.9.1894.
 - (21) העתון לסאן אלערב, שנה א', גליון 66, מיום 23.9.1921, ע"ב 3.
 - (22) מגיד מישרים, מיום 19.4.1894.
 - (23) שם, מיום 1.3.1894.
 - (24) מסעי ישראל, ע"ב 47, המגיד גליון 17, ע"ב 147—146.
 - (25) קאנון אלנסא, (מהדיר) יוסף חיים בן אליהו מבגדאד, בגדאד, תרס"ו ע"ב ט"ו, והשוה מגיד מישרים, מיום 14.6.1900.
 - (26) רב פעלים, אבן העזר, ח"א דף פ"ה, שאלה י"ב, וכן ח"ג דף מ"ח ע"ב א' סימן ה'.
 - (27) מגיד מישרים, מיום 19.4.1894.
 - (28) משא בארץ הקדם לר' אפרים ניימרק, מהדורת א. יערי, ירושלים תש"ו, ע"ב ס"ב ס"ג.
 - (29) מסע בבג ע"ב ר' הערה 8.

לתולדות התנחלות חובבי ציון בשיקאגו בגולן

מאמר ב'*

מאת א. ר. מלאכי

אחרי שמסרתי את מאמרי לדפוס, מצאתי בגנזי עוד שני מכתבים של שמואל מילר לחברי חובבי ציון בשיקאגו. אחד נכתב בדמשק, שבה נמצא הכותב לרגל סידור ענייני המושבה בגולן, והוא גם מאשר קבלת המחאת כסף שנשלח על ידי רוזנברג מבירות ומזרז לשלוח יותר כסף. הוא מבקש שהחברים יהיו יותר זריזים בתשלום חלקם ולראות שבגזברות החברה ימצא כסף למדי, כי ימי העבודה במושבה ממשמשים ובאים ותרבינה ההוצאות. מכתב זה, נכתב בג' לפרשת תולדות, בלי ציון מספר השנה ונראה שהשנה היא שנת תרנ"ז. משני המכתבים הקודמים אנו למדים שענייני ההתיישבות לא היו כל כך הדורים ולא הכל "הלך במישרים". רבו המכשולים וחבלי ההתיישבות לא היו קלים, אבל מילר היה חובבי ציון נלהב, שופע אופטימיות ומאמין שיגיעו אל המטרה, בהתגשמות מפעל ההתיישבות ובהקמת המושבה. מכתבו — שכפי הנראה רק אחדים מהם הגיעו לידינו — מלאים התלהבות ותיאור עתיד מזהיר אם החברים יתאזרו בסבלנות ויחלצו במשלוח כסף לבנין המושבה. אבל סבלנות החברים פקעה לא פעם והתלהבותם פגה והתחילו להתאונן עלי. רבו התלונות וגם החשדות עליו והוא הוכרח להתנצל ולהצטדק, מסיר האשמות מעליו ומבקש שידונו אותו לכף זכות ולא "לחשוד בכשרים". מילר היה ציר החברה, העסקן הראשי בקניית האדמה ונראה שנועד להיות מנהל המושבה. לא היה מרוצה שיבואו משפחות המתנחלים לפני שבעליהן הסתדרו והתבססו, בחשבו שזה עלול להפריע את מהלך העבודה.

אבל המשפחות יצאו לדרך, ובמכתבו מבירות גם יספר שכבר הגיעו משפחותיהם של מתיישבים אחדים. את שם האחת יזכיר, והיא משפחת מיזל, חברו בשליחות ובמקנה האדמה, והוא גם נמצא איתו בבירות. במכתבו יספר על הרפתקאות המשפחה בדרכה ללבנון, שלא הירשו אותה לרדת בבירות, וטלטוליה מבירות ליפו, ומשם לפורט-סעיד וחזרה לבירות. במכתבו מדמשק מזכיר מילר עוד אחד מחברי חברת חובבי ציון בשיקאגו בשם לי שאנסקי. רוזנברג זה, ששלח לו את ההמחאה מבירות והפקידה בבאנק "אימפריאל עתומן", הוא בוודאי אדם רוזנברג. ונראה מזה שהיה איזה קשר בין ראש "שבי ציון" ושליח חובבי ציון בשיקאגו. את אדם רוזנברג, בהקשר להתיישבות בגולן, מזכיר יהושע ברזילי, שבימים ההם שימש מזכיר ועד-הפועל ביפו מטעם ועד-התמיכה באודיסה, במכתבו לרש"י שיינפלד שנמצאים בידי.

במכתב מו' בכסלו תרנ"ו, הוא כותב בשייכות להתיישבות בגולן בכלל: "כי מר רוזנברג השיג רשות לנטועא יזה מאות דונאם כרמים ותותים, פרטי הדברים בדיוק אינני יודע". ובמכתב מן י"א סיון תרנ"ז, שבו ידבר בפרוטרוט על כשלון ההתיישבות בגולן, ומכירת אדמת אגודת חובבי ציון ו"שבי ציון" שבכללן לבארו רוטשילד, הוא כותב על רוזנברג: "מר א' ראזנברג עודנו שמה, עתה הוטבה מחלתו אך עודנו חולה והוא במצב לא טוב כי השקיע גם משלו כאלפים פר[אנק] ובני אגודתו מתרשלים להשיבם לו ולבי נשבר מאד על מצבו והבן לא אוכל איך יכולה אגודה להתאכזר כה ליצירה אשר כל בריאותו עלתה לקרבן על מזבח הישוב בעבר לירדן ואשר סוף כל סוף יביא הקרבן הזה תועלת גדולה".

זו היתה התחלת הטרגדיה של רוזנברג. במכתבו מן ז' כסלו תרנ"ו, יזכיר ברזילי גם את מילר: "מר מילער היה פעמים רבות בקיץ בבית והפ' ולא זכיתי לשמוע מאתו דברים ברורים ולחקור את איש אין דרכי, ואיפה הוא עתה אינני יודע. ביפו: התאכסן אצל הרב מיפו".² זהו מה שידוע לפי שעה על מילר זה ועל מושבת חובבי ציון בשיקאגו בגולן בכלל.

במכתבו מדמשק מרבה מילר להשתמש במשפטים עבריים ובתרגומי הדגשתי משפטים אלה. את הערותי למכתבו הבאתי בתרגום העברי.

* ראה "בצרון", תשרי-חשוון, תשל"ז.

העשיר ר' מנחם נייטאן הלוי משיקאגו, שנזכר למעלה כראש תומכי המתנחלים בגולן, ביקר את ירושלים וישב בה ירחי מספר ומלבד המגרש מול מאה שערים שאחרי מותו הוקמה עליו שכונת בתי נייטאן שנזכרה למעלה, קנה בהיותו בירושלים, בשנת תרנ"ד, חצר גדולה בעיר העתיקה סמוך לשער ציון והקדיש אותה לתלמידי חכמים עניים לגור בה בחינם וייסד בה בית מדרש בשם "בית מנחם ציון" של חברת "שוני הלכות" לאומנים ופועלים, שיתמכו בו בחייו ומעזבונו — לאחר פטירתו, ובו היו מתפללים תפלת ותיקין ואחר תפלת שחרית וערבית היו לומדים מפי רב שעורים במשנה ובשולחן ערוך.

ר' מנחם נייטאן נפטר ב"ז בכסלו תרס"ד בשיקאגו, ניספד בבית המדרש שוני הלכות מאת הדרשן ר' חיים ליב בוכמאן, והחזן ר' שמעון יעקבזון ערך את תפלת האזכרה.

ידיעה על מותו, והספד עליו ב"שוני הלכות" ועל נדבותיו לעניי ירושלים, באה ב"הבצלת" שנה ל"ד, גליון 7 (ד' כסלו, תרס"ד). את תוכן ההספד עליו מסר יוסף צבי סאלאנט במאמרו "אבל כבוד" (שם, גליון 9; י"ח כסלו, תרס"ד).

ב"ה היום ג' לסדר תולדות פה דמשק.

אל כבוד אגודתי האהובה ה"ה נקראים חובבי ציון.

ש ל ו ס !

אחדשה"ט², הנני כותב לכם שהשגתי מבירות את ההמחאה על-ידי רוזנברג, והפקדתי אותה באנק "אימפריאל עתומן" בדמשק. לקחו ממני את ההמחאה והעבירוה לבירות, אבל עדיין לא נתקבלה שוב תשובה מבירות. לא אדע את הסיבה, וכן לא אדע כמה יקחו ממני דמי-חילוף. לכן אכתוב לכם שלא תוסיפו, למעשה³, לשלוח כסף לבירות, כ-אם אל בתי הבאנק בדמשק, אחי, כבר הייתי חוזר לגולן, אבל אני מוכרח לחכות עד שההמחאה תבוא לידי גובינא בבירות. בשובי, אי"ה, לגולן כבר אוכל לכתוב לכם יותר חדשות. אבל בראשונה אחכה למכתביכם, כי כתיבתכם יקרה לי מאד. כמעט שארגיש כאילו אני נמצא באספתכם הנעימה. גם שאין דמיון לזה, אבל טוב מאשר לא כלום, את מכתבי זה אני כותב בקיצור נמרץ, מפני שאני חושב לנסוע אי"ה ביום ה' הבעל"ט⁴ לגולן ואז אכתוב לכם, אי"ה, יותר. אבל אבקש אתכם, אחי שתתייחסו בסבלנות, ורק בסבלנות נשיג הכל. עכשיו צריכים להתבונן היטב ולראות שלא נתחרט ח"ו להבא, כפי שכתבו לנו מפאריז, להסיר כל המכשולים. זה נמשך זמן רב, ועתה צריכים אנו להיות זהירים, עלינו להסיר כל המכשולים שעונדים ח"ו⁵ להקרות. ואם נהיה בטוחים בזה, גלך או בדרך הישר והשי"ת⁶ יעזור לנו, כי זהו כלל גדול בהלכות קולוניזציה. אם הקב"ה עוזר והכל הולך כשרה יכולים להגיע במהרה וזקלות לתכלית גדולה. כל החסרונות שהיו למתישבים הראשונים היו שלא התחשבו מקודם ובאו עם משפחותיהם, וכאן היו חסרי-ישע, אבל אנחנו אחים, אין אנו צריכים למהר, ונוכל לחשוב הרבה את אשר עלינו לעשות והשי"ת בוודאי יעזור לנו, שהכל יהיה בטוח. אנכי מצדי חושב לרכוש בעבורי מגרש ולבנות מה שדרוש ואולי אוכל לנטוע או לזרוע קצת. — עדיין לא אוכל לכתוב מה ואימתי, מפני שזהו מן הדברים שאין להם שיעור. רק זאת אבקש מכם אחי שלא תשפטוני ח"ו, שלא בפני, כי אם כל דבר הקשה לכם עלי, יביאון אלי, ואנכי איישב, אי"ה, הכל לכם, כי ייתכן שכמה פעמים, יתלוננו אחי האהובים עלי, ואנכי אינני אשם כלל, ואחי יכולים לבוא, ח"ו, לידי החושד בכשרים ר"ל. לכן אבקש אתכם שלמע"ה⁷ תכתבו אלי, ואנכי מרגיש א"ע ב"ה⁸ במלא מחשבותי שאני הולך בדרך הישרה, השי"ת רק יעזור לנו. אנכי משתעמם קצת הרבה, אבל מה לעשות? בקרוב אראה, אי"ה איך עבודתנו נעשית, ויהיה אי"ה ששון ושמחה ליהודים! רק התחזקו בעבודתכם ותשתדלו שיהיה באוצרנו הרבה כסף כי בבוא אי"ה, הרגע המאושר, יהיה לנו צורך בכסף באין מספר. לכן, בקשתי שטוחה לפניכם שתהיו נכונים לשלם כראוי ולהשתדל שיהיו סכומי כסף בפקדון כי הימים ממשמשים ובאים, שנצטרך לזה, זהו כלל גדול, ואך — אחר ש"ק אכתוב, אי"ה יותר.

ממני ידידכם הדושטכ"ה ומצפה לכתוב אליכם חודשים לבקרים, כברכת העושה באמונה.

שמואל מילר

— — — כתבתי

גם לאהובי ליזאנסקי, ימחול כבודו על כל הדברים שח"ו אחד מחברינו דיבר שלא כהוגן, כי לא בזון עשה את הדבר הזה, כי אם מאהבתו את טובת ציון וחייבת הדבר, שגג בזה הענין ואני לכבודו יסלח לכל העם בשגגה — בעבור השוגג — והשי"ת יעזור לנו עבור זה ונזכה ונראה בנחמת ציור"ש ב"ב. אפעס אפרוס בשלום כל האגודה, ובשלום כב"ב שיזכו לבוא אל נחלתם, ולישב איש תחת גפנם ותחת תאנתם.

כברכת הדושי"ט שמואל מילער

ב"ה יום א' ערב שבועות פה בירות.
אל כבוד ה"ה²² חובבי ציון, — שלום! לכם ולכל הנלוים אליכם שלום!
אחדשה"ט.

אני כותב אליכם, היות ששייד ואסובצקי היו בפ' אמור בסאחאם ואנחנו עבדנו היטב עד שגמרנו אתם. רק אנכי שגמרתי אתם, ממש כמו שכתבתם מה שעלי לעשות. לא רע ביותר ח"ו, אולם לוא לא שלחתם לי משפחה הייתי משיג יותר, ממש כפי שחפצתי, אבל מכיון ששלחתם משפחה הייתי מוכרח לוותר קצת. אסביר לכם: אנכי גמרתי ש-2800 דונם בגולן Djulam יהיה כאן גם צפון מערב וכפי שחפצתי היה צריך להיות צפון מערב. בבואי, אי"ה, לסאחאם אשלח לכם את המפה, וכל הנקודות שדרשתי נדברנו ע"ז²³ בעל"פה ולא [נכתבו] על הנייר. אולם דברתי עמהם שהרוכסיות²⁴ תהיינה על חשבונם ואנחנו צריכים להיות אמריקאיים²⁵. אולם — — — ואסובצקי אמר שהבארון ישתדל במאמציו שנהיה אמריקאים. יותר לא יכולתי לפעול, הייתי מוכרח לוותר. אבל אני מקווה שהכל יסודר עצהיו"ט²⁶. עכשיו אכתוב לכם, אחי, שאני זקוק לכסף. עליכם לדעת שעתה היא השעה להתחיל בבנין מושבתנו האהובה, לכן תראו לשלוח כסף כדי שלא תהיה, ח"ו, מניעה מהצד הכספי. דעו אחי שחליפת כל המחאה עולה בכסף לכן רצוי שתשלחו סכומים יותר גדולים שיעלו באותן ההוצאות, אם אפשר, שלחו את הכסף אל הבאנק בדמשק. שם הבאנק: Bank Imperial Attaman Damas.

אחי, עליכם גם לדעת שאנו זקוקים למחרשות גדולות אחדות, שתיים שתחפורנה בעומק ושלש או ארבע קטנות אבל טובות, ובראנע²⁷ אחת טובה. עכשיו, אחי, עלינו לחרוש את האדמה כדי שיהיה נכון אי"ה לחורף, ואז ניטע אי"ה כל מה שיהיה באפשרות אי"ה.

עכשיו אני מודיע לכם, אחי, שבאנו לבירות, כדי לקבל את החוזה מפראנק אצל הקונסול האמריקני. אבל הגיד לנו שעדיין לא קיבל פקודה מפאריז על תשלום 14,000 פראנק הנותרים, ולכן אין ביכולתו לקיים את החוזה אצל הקונסול, אבל לפי שעה נתן לנו כתב שאני מעבירו בזה אליכם, וכן כתב מכתב לפאריז שיטלגרפו אליו: הן לאו. ולכשתתקבל התשובה יכתוב את החוזה אצל הקונסול. לעת"עתה כולנו נמצאים בבירות ומשתדלים להוכיח מכל החפצים שהם יותר בזול, ואם השי"ת יעזור לנו נדע הכל. הנני גם לכתוב לכם, אחי היקרים, שתראו לבנות עתה בתים אחדים, כדי שתהיה קצת צורה של מושבה. עליכם לדעת שיותר מרהיב את העין אם ישנם כמה בנינים, ושוב יש עכשיו צורך בארבעה הפועלים, ובבוא, אי"ה, משפחה יהיה לה לפי שעה בית לשבת, עד שהמשפחה תבנה לה, אי"ה, בית בשביל עצמה. כך נשיג אם נבנה — יהיה לנו הכל. אבקש אתכם, אחי, שתתמידו בעבודתכם וגם אנכי אעבוד כאן בחריצות ונוכל לבוא בקרוב לידי מטרה בעה"ש, אני רק מתפלל להש"י שיעזור לי שנוכל לפרוח כשזשנה יפה, כי הארץ היא ב"ה נחמדה, אבל היא זקוקה לידים עובדות ואם יהיה לי, אי"ה, במה לעבוד תהיה האדמה שבעת"רצון וגם אנחנו נהיה שבעי"רצון. עכשיו אני כותב לכם, היות שביום ב' פ' במדבר באה משפחת מיזל, ואנחנו לא היינו עוד בבירות, לא התירו לבני השפחה לרדת מהאניה בבירות, ונאלצו לנסוע הלאה באותה אניה. ביום ב' במדבר הגיעו ליפו, וביום ג' נסעו מיפו ובאו ביום ד' לפורט"סעיד. זו כבר שייכת למצרים, וישלח מיזל*²⁸ טלגרמה ביום ד' במדבר לפורט"סעיד ובו ביום החזירו אותם לבירות, ובהיות שהמצב במצרים הוא עתה, ר"ל²⁹, לא טוב³⁰, הוכרחו כל אנשי האניה שעגנה מעבר השני של בירות לעמוד חמשה ימים בתוך האניה, ומשפחת מיזל תרד מן האניה לבירות ביום ד' פ' נשא א"ח³⁰ שבועות.

אני מוסיף לכתוב לכם שצריכים לעבוד את האדמה. מצדי אין שום מגיעה ולכן חושו אחי, והשי"ת בוודאי יעזור לנו, בבואי אי"ה לסאחאם אכתוב לכם יותר וגם אשלח לכם את התכנית הנכונה. אני גם כותב לכם שתכתבו לי אם אוכל לתת בולים למיזל ולגליק לשלוח מכתביהם לכם. הדרך הישרה היא שהבולים למכתביהם אליכם צריכים להיות על חשבון הקהל, אבל עלינו לשאול אתכם ע"ז.

יותר אין חדשות, אני תקווה שמהיום ואילך תקבלו חדשות לעתים קרובות.

ידידכם הדושוט"ב כ"ה²¹ ועוב(י)ד אתכם באמונה
שמואל מילר

- (1) ועד הפועל.
- (2) ר' נפתלי הרץ הלוי. ממכתב זה נראה שבשנת תרנ"ה כבר היה מילר בארץ. גם אדם רוזנברג נמצא בשנת תרנ"ה בירושלים.
- (3) אחר דרישת שלומם הטוב.
- (4) למען השם.
- (5) הבא עלינו לטובה.
- (6) חס וחלילה.
- (7) והשם יתברך.
- (8) שלמען השם.
- (9) את עצמי ברוך השם.
- (10) הדורש שלומו וטובתו.
- (11) הלא הם.
- (12) על זה.
- (13) זכיונות.
- (14) כלומר: אורחי אמריקה. ממשלת טורקיה דרשה שהמתנחלים בגולן יקבלו עליהם נתינות טורקית.
- (15) כאן שורה חתוכה וכמה מלים לא יכולתי להציל.
- (16) על צד היותר טוב.
- (17) אולי מין מחרשה.
- (18) משפחת מיזל התנחלה בגליל התחתון. ר' מרדכי דיסקין מוכיר בספרו "מאמר מרדכי" (ירושלים, תרע"ב), את אחד מבני מיזל, איכר באחת המושבות בגליל התחתון.
- (19) רחמנא לצלן.
- (20) היה אז חשד של חלירע.
- (21) אסרו תג.
- (22) הדורש שלומכם וטובתכם כל הימים.
- (23) בולים באנגלית.

על התפתחותה של הלכה אחת / סוף מעמוד 113

לפי ר' שמעון יש כאן פריקה²³. סברתו של ר' שמעון תלויה במלה "אחיך", ולא גוי. בעוד שהמלה מופיעה בדברים אינה נמצאת בשמות. הפסוק בדברים מתייחס לטעינה בעוד שבשמות הוא מתייחס לפריקה²⁴.

מכאן ברור אמנם שר' שמעון הוא הוא הסובר "מסיימי קראי". לאמיתו של דבר הוא שבמכילתא כמעט שאומר כך. לפיכך הנוסח בבבלי אינו נכון. החכמים הם הם הסוברים "לא מסיימי קראי" והיו מפרשים נופלים = "טעונייהו עליהו". ור' שמעון הוא הסובר "מסיימי קראי", כפי שראינו, והוא היה מפרש נופלים = "טעונייהו באורחא". כמוכן הנ"ל הורס את המבנה ההגיוני שבתלמוד שבא להראות למה ר"ש וחכמים חולקים על שכר. הריסה כזו מוצדקת, כפי שאמרת בהתחלת המאמר מחלוקת תנאית בנוגע לשכר מעולם לא קיימה.

- (13) ירו' שם: "חמור גוי ומשאו של ישראל כדברי חכמים לא פורק ולא טוען כדברי ר"ש פורק ולא טוען".
- (14) אריה ליב יעלין, יפה עינים, ב"מ ליג ע"א.

מחודש לחודש

ואנס: „קיימים חילוקי דעות מרובים בין מדינות ערב“

עם היבחרו של רה"מ יצחק רבין למועמד מפלגת העבודה לראשות הממשלה וביקורו של מר רבין אצל הנשיא קארטר בואשינגטון, נעשית שוב אקטואלית שאלת כינוסה של ועידת ז'נווה והמו"מ עם מדינות ערב. מדינות העימות, מצרים וסוריה מוכנות אולי ללכת לוועידה, בשלביה הראשונים, בלי עראפת. אבל אין ספק, שסאדאת ובייחוד אסאד, רוצים שאף אש"ף ישותף במו"מ בצורה זו או אחרת, אם כחברי משלחת ירדנית, או כחברי משלחת של מדינה ערבית אחרת.

כשהזכרנו מוכירי המדינה ואנס ממסעו במזרח התיכון, אמר למקורביו, כי הופתע נוכח חילוקי הדעות המרובים בין מדינות ערב בנוגע לפתרון שאלת הפלשתינאים ובנוגע לכינון השלום במזרח התיכון. אבל אם בדרכו למזרח התיכון סבור היה שאפשר למצוא לשון משותפת עם סאדאת ואסאד, הרי אחרי הביקור נוכח לדעת, כי למעשה האחדות בין השניים היא אחרות ארעית וכי ידידות אסאד וחסיין אף היא אינה בנוייה על יסודות מוצקים. ואשר לאש"ף — אין סיכוי בשעה זו שישנה את „האמנה“ שלו, הטוענת להקמת „מדינה ערבית חילונית בכל פלשתינה“ ולהכחדת מדינת ישראל, וממילא אין סיכוי שיכיר במדינת ישראל. נמצא, שעד עכשיו אין מחלוקת בין אמריקה וישראל בנוגע לאש"ף ואין מקום לואשינגטון להסכים לתביעות הערבים, שאף אש"ף יוזמן לז'נווה, אם תתכנס ועידת ז'נווה הרי עליה להתכנס בהרכבה הקודם (בסתיו, 1973), תחנת השידור של אש"ף „קול פלשתיין“ טענה, כי „יש שינוי בעמדתן של ארצות ערב מסויימות בכל הנוגע לעניין הפלשתיני“. פרשנו של רדיו אש"ף העיר, כי מזכיר המדינה סיירוס וואנס ניסה לברר בעת ביקורו במזרח התיכון, אם ארצות ערב מוכנות לשנות עמדתן בנוגע למטרות אש"ף, ונוכח לדעת, כי אצל מדינות ערב אין דבקות במטרות אש"ף. הפרשן האש"פי הטיף מוסר למדינאי ערב באמרו, כי „אסור להם לסטות מהחלטות ועידת ראבאט, שלפיהן רק אש"ף מייצג את הפלשתינאים — אחרת יפלו בפת, שטמנו להן אמריקה וישראל“.

מכאן אפשר היה לכאורה להסיק, כי מדינות העימות מוכנות לנטוש את אש"ף, ולא היא! אמנם, סאדאת הצהיר, שיש „למצוא קשר בין מצרים והמדינה הפלשתינית שתקום“. אבל האמת היא, שהצהרה זו של סאדאת באה רק כדי לגרום קורת-רוח לאמריקאים ולעורר את הרושם, שמתוך כך תושג הסכמה של ישראל להשתתפות נציגי אש"ף בוועידת ז'נווה, כחברי המשלחת הירדנית.

אולם לאמיתו של דבר, סאדאת ואסאד אינם מוכנים כלל להכריח את מנהיגי אש"ף להכיר במדינת ישראל, או לשנות את „האמנה הפלשתינית“. גם המו"מ המתנהל בין נציגי אש"ף וראש ממשלת ירדן — אין לפרשו כאילו אש"ף מסכים שהמלך חוסיין ינהל מו"מ על הגדה המערבית ועזה בוועידת ז'נווה. עוד לפני פתיחת השיחות הצהיר עראפת, כי השיחות עם ירדן ייערכו רק על יסוד החלטות ראבאט (משנת 1974), שלאש"ף ניתן הייצוג הבלעדי של הפלשתינים. וכן יש לזכור כי סאדאת לא אמר, שמדינה פלשתינית הקשורה לירדן תוקם ע"י חוסיין. הוא התכוון למדינה פלשתינית שתוקם ע"י אש"ף. יתר על כן, עראפת אף הצהיר, כי הקמת מדינה פלשתינית בגדה המערבית וברצועת עזה היא רק „שלב ראשון“ בדרך להקמת „המדינה הפלשתינית החילונית“, בהתאם ל„אמנה“ הנ"ל.

מצד שני, יש לזכור כי בין ערביי השטחים בישראל ירדה קרנו של אש"ף. כמה מראשי הערבים בשטחים כבר החלו לדבר על כך, שהכרח הוא, כי אש"ף יתפטר עם הירדנים, ראש עיריית בית-לחם אליאס פריג' הכריז עתה: „תושבי הגדה דורשים הקמת מדינה פלשתינאית חופשית ועצמאית (כדרישת

אש"ף) אבל במדינה כזאת יצטרכו הערבים להכריע בדבר קשריהם עם ירדן, והכרח הוא שיהיה איחוד פדרטיבי בין המדינה החדשה לבין ירדן, ונימק זאת כך: "ירדן היא ארצנו ותושבי ירדן הם תושבינו — לכן איחוד כזה ישרת את תועלת הכל". דברים אלה ודומיהם נתפרסמו בעתון "אל קודס", שהוא הגדול בעתונים הערביים בישראל.

דהג'ג'ירנגו, שר-החוץ הצרפתי, שחזר זה עתה מביקור בבירות ערב, הביע שביעות רצון מזה שמנהיגי מדינות ערב "מתחשבים בעמדת ארצו" ורוצים בהשתתפותה של צרפת בוועידת ז'נווה. ברור שארה"ב אינה נלהבת לרעיון זה וישראל מתנגדת לו בהחלט בשל העמדה הפרו-ערבית המובהקת של צרפת וביחוד בשל פרשת שיחרור הרוצח אבו-דאוד, האחראי לטבח הספורטאים הישראלים במינכן.

מעניין הדבר ששר החוץ הצרפתי ניהל שיחות עם פארוק קאדומי מאש"ף והגיעה עמו לידי "נוסחת פשרה", שלפיה ישתתף קאדומי כנציג אש"ף במשלחת הירדנית בשלב הראשון של ועידת ז'נווה, השר דה-ג'ירנגו סבור, כי ארה"ב וישראל לא יתנגדו לכך וההצעה תתקבל בישיבה הקרובה של מועצת הבטחון.

בשלב השני של ועידת ז'נווה יציע אש"ף להשתתף ע"י משלחת עצמאית בראשות עראפת. שר-החוץ הצרפתי דה-ג'ירנגו הבטיח לקאדומי, שיעשה נפשות לרעיון זה בין עמיתיו בקהיליית אירופה, לאחר שיקבל אישור לרעיון מאת נשיא צרפת, ד'אסטיין.

הנשיא ד'אסטיין אמר לא פעם, שצופת לא תיזום הצעות-החלטות משלה בעניין המזרח התיכון. אעפ"י כן יש להניח, שעיקר המטרה של דה-ג'ירנגו בביקורו הקרוב בישראל (ב-30 במארס) הוא לשדל את ממשלת ישראל להסכים להישתתפותה של צרפת בוועידת ז'נווה ולקבל את "הפשרה" שהגיע אליה עם פארוק קאדומי. מכאן ההסבר לשמועות שהפיצה פאריס על "שיפור יחסים" בין צרפת וישראל, העתיד לבוא בקרוב. למעשה, אין כל סימן ממשי לשיפור יחסים כזה, אבל ישראל נמנעת כמובן מהחרפת יחסים עם צרפת כיום.

רוצים בוועידת ז'נווה ותומכים ב"עבודה"

ישראל זקוקה לתמיכת אירופה המערבית כשם שחשוב לה הקשר הכלכלי עם ארצות השוק האירופי. למעשה, ידידה הקרובים ביותר הם כיום הסוציאליסטים במערב-אירופה. לוועידת מפלגת העבודה — שבה נבחר רה"מ יצחק רבין כמועמד ראשון של המפלגה — באו 12 ראשי ממשלה סוציאליסטים וראשי מפלגות סוציאליסטיות באירופה, (בכללם גם וילי בראנדט) כדי לתת חיוק למפלגת העבודה, המפלגות הסוציאלי-דימוקרטיות והסוציאליסטיות באירופה מעוניינות בהסכם במזרח התיכון, והן סבורות, שלא יושג שלום במזרח התיכון, אם בבחירות הקרובות בישראל (ב-1 במאי) לא תצליח מפלגת העבודה לשמור על מעמדה כמפלגה החזקה ביותר. האורחים הסוציאליסטיים האירופיים סבורים גם כן שהבעייה הפלשתינאית היא מקור הסכסוך במזרח התיכון, בעוד אשר מנהיגי ישראל סבורים כי מקור הסכסוך הוא בזה, שהערבים מסרבים להכיר בקיומה של ישראל ולהשלים עמו. מבחינה זו יש אפוא, הבדל יסודי בין השקפות רוב הישראלים — ובכללם חברי מפלגת העבודה וחברי ממשלת ישראל — ובין השקפות האורחים הסוציאליסטים ממערב-אירופה, החוששים מפני מלחמה במזרח התיכון ומפני חרם נפט חדש, שיפגע בעיקר באירופה המערבית. רובר פונטיין, מזכיר המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית לעניינים בינלאומיים שהיה בין האורחים האירופיים בוועידת מפלגת העבודה, אמר בת"א במסיבת עיתונאים:

"לא ייתכן שלום יציב במזרח התיכון כל עוד מטילים ספק בקיומה של מדינת ישראל. באנו לישראל לומר למפלגת העבודה, כי אנחנו עומדים לימינה ולהביע בפניה את רגשי הסולידריות שלנו עם מאבקה".

"לישראל" — אמר — "מגיעים גבולות מוכרים ובטוחים, כלומר: מוכרים עליידי שכנותיה ובטוחים באמצעות ערובות בינלאומיות. בו בזמן סבורים הסוציאליסטים הצרפתיים, כי המשלחת הפלשתינאית צריכה למצוא פתרון

איש חכם ונבון

מאת אריה ליפשיץ

הברכה השלוחה בימים אלה לדב סדן, במלאות לו יובל וחצי שנים, מלבד שהיא ברכתם של חבריו הסופרים, הריהי גם ברכתם של בני עדה ומעמד מחוגים שונים ברחבי העם והארץ. אנשים מסדנאות המלאכה וממערכות היצירה. אלה שנפגשו עימו אי פעם ונתרועעו ונדרשו לו ושמחים בהמשך המגע עם מי שגרו מאיר, ואף שלא הכירוהו פנים אל פנים והם שומעים לדבריו, קוראים בספריו ויודעים לא מעט על איש חכם ונבון היושב בירושלים על התורה ועל העבודה, מטפח ומחזק בניינה של הספרות העברית ומרבה שלום בעולמה הרוחני של ארץ ישראל — ניתן לומר כי אנשים מבני שלושה דורות, ולעתים אבות ובנים ונכדים של משפחות מסוימות, מזדקקים אל דוב סדן בשביל עצה טובה ולשם הבהרת ענין נכבד בטיבה של הלכה, בתולדה רחוקה שאינה מובנת כיום, מידרש פליאה בחייה של אישיות או במקורה של יצירה מסוימת — ויפה להם לעמוד לפניו כתלמידים לפני רבם. יש הזוכים לשיחה שבעל-פה ויש המשגרים אליו איגרת שבכתב, ואלה כן אלה יוצאים נשכרים אם כחפץ לבם ואם בהרגשה של קורת-רוח. דרך השיחה ואופן הכתיבה הייחודית של דוב סדן, תמיד יש בהם כדי להעשיר, לגרום הנאה, ולא בלבד תלמידיו אלא גם חבריו מבקשים לשמוע מפיו דברי-תורה ודברי-חכמה, והוא נענה להם — פעם מתוך כובד-ראש ופעם מתוך מעוף הנפש במשובתה, מתוך ההומור וההתבדחות, אף מתוך האינטונאציה גלגלנית הנדרשת לאותה השעה; כי זה אופיו ומנהגו של סדן — להאיר ולהעמיד בגילויי הדברים עד הבהרה והשלמה, עד שנראה לו כי הושגה ההבנה בתפיסת הנושא.

הרי כך הקים דב סדן דור ושני דורות בספרות העברית, בין ששימש כעורך ומכוון-דרך למי שראה בהם משוררים ומספרים ומסאים בביקורת הספרות, ובין ששימש מורה-הוראה מעל דוכן האוניברסיטה ובמרצות הימים היה לבחון והישגים, כאותו דיין השוקל ביכורי כתיבתם ומלווה פרי השראת רוחם הבשלה שנאסף בספריהם. מידה אנושית מחנכת זו ביחסו של סופר בעל-סגולות ומורה רחב-דעת לכל שהזדקקו ומוסיפים להזדקק אליו בענפי הספרות והמחקר, מידה זו מבוטאת היטב בדברי דוב סדן, היפים גם לגבי עצמו, כשהוא כותב על אישיותו של י"ח ברנר («אבני גדר» עמ' 79) «שכוחו להרבות אהבת-אחים וחיבת-ריעים, שהוא יסוד חסר או לקוי בסופרי הדור, שאתה מוצא בו נערצים ומעריצים ואין אתה מוצא בו אהובים ואוהבים, בדרך שמצאתם במחיצתו של ברנר, שלא היה בה בית הסופר אבל היתה בה משפחת-סופרים». — ואמנם, נטייתו של סדן לקיים תמיד מנגע של ידידות עם חבריו הסופרים, ותיקים וצעירים, כי חזקה תחושתו שהאחיזה ההדדית הנאמנה במשפחה זו יש בה כדי לעורר כוח-מחשבה, ויש בה כדי להרבות חן וסדר ויציבות, הרי זו נדיבות-הלב במגע-ומשא עם הזולת, וזו מידת הכבוד שסדן רוחש לדעת הכלל, שכפי שאני יודע: לעולם אינו סומך רק על הכרתו או מתבצר אף בתחום יחידותו. אדרבא, מתוך היותו מעורב עם חבריו, מתרחבים לפניו אופקי-ראייה לעשייה מחודשת ושוב הוא מתכנס בתוך עצמו פנימה.

דוב סדן יכול לשמש דוגמה לחיי אדם יהודי בשלושת ריבועי המאה שלנו, כמי שכוח עמידתו בקשיי ההווה בא לו ממקור גידולו השורשי בבית הוריו ובמחוז קהילתו, והוא מופת לאורה-חיי של אדם בן-תורה אשר מצעירותו עשה בתנועת התחייה היהודית להגשמת העבודה החלוצית ולקיפות קומה רוחנית. הוא לומד ומלמד, מעיין ומפרש, ואין לך תחום במדעי הספרות הרוח שלא יחדש בו לתכלית הרחבה של תרבות האומה. ספריו הם המעידים על השקפותיו היסודיות במהות הספרות ודרכי ביקורתה, בחידושי לשון והחייאת הפולקלור, בחינותיו בטיב ההגות על בעיות דת ומסורת, הווייתה של גולה וקיום עצמאות ממלכתית — שאיפתו לאחד את אוצרות הרוח של בני האומה מכל פזורים בלשונות העולם, והיא מסקנה הלכה למעשה: כינוס תולדות-ישראל וספרות-

יצירת רבת־האנפין של פרופ' דוב סדן

מאת מ. אונגרפלד

דוב סדן הוא מאותם הכשרונות הפוריים, שיסוד דינאמי תוסס בקרבם כל הימים ואינו נותן להם להסתגר בארבע אמותיה של "מומחיות לדבר אחד", אלא פורץ הוא ופוקד את כל ענפי היצירה.

כנין ונכד לרבנים ולמדנים מופלגים, ירש סדן הרבה מסגולותיהם היקרות: חריפות ועמקות, נטייה לחיפוש ולחיטוט ולבירור דבר מתוך דבר, והכושר לכלול ולהקיף מצד אחד ולנתח ולבקר מצד שני, ונפלא הוא כוח זכרונו, בור שאינו מאבד טיפה.

מתוך עשרים וכמה הספרים והחוברות ומאות המאמרים והרשימות אשר כתב, הספרים הרבים אשר תירגם לעברית והעתונים אשר ערך והתקין לדפוס, מדבר אלינו בכמה צלילים וצבעים סדן המשורר, המספר, המבקר הספרותי, הביוגרף והפולקלוריסטן.

מלבד ההיחפה הטבעית הסמויה מצד יצר היצירה להתבטא באופני ביטוי שונים, יש כאן גם מגמה חינוכית: למלא אחרי מי ששנה ושייר, לסייע למשנתו של פלוני ולהוסיף על הידושו של אלמוני. אין כאן איפוא, סתם קפיצה מענף יצירה לענף יצירה, אלא תהליך יצירה אורגני שחוטיה נארגים בפנים שונות עד שהם מצטרפים ליצירה שלמה אחת, שהיא אומנם רבת־אנפים־ותכנים לכאורה, אבל רוחה היא אחת. ובכל ענף מיצירותיו אלה חידש משהו והכניס בו מן הסממנים המיוחדים של כשרונו. ספר שיריו הראשון "צלילים" יצא עוד לפני המישים ושש שנים יבחר"ץ — "משירי לי־טי־פה". שירה בחרוזים העניק אך מעט, אולם הרבה שירה בפרוזה תמצא בספריו: במחוז הילדות, שנות חיים, באלכסון, מעשים שהיו כן היו, אחרית השעשועים, מעגל הנעורים — הכתובים אמנם בנוסח אבטוביגוראפי, אולם הם מנוסחים בעטו המנוסה של מספר־אמן המחייה ומקיים לעינינו את העיירה היהודית שבגליציה על כל אורחותיה ועל כל אנשיה, ומעמיד לפנינו את הדמויות היקרות, בני התורה, בעלי המלאכה, סוחרים, חרדים, משכילים ודרשנים, מחברים ומלמדים וכלי זמר וכלי קודש וכו', והכול בכוח זכרונו הנפלא ובכשרונו לספר בפשטות על עולם שעבר, לדובב את כל גיבוריו לתאר את סביבתם — עד שהזכרונות האלה נקראים כסיפור מרתק או כמסה היסטורית שובת לב, כפרקי ספרות יפים ומהנים ומרחיבים את הדעת.

את כוחו כמעצב דמויות, כביוגרף, הראה סדן בספרו גורל והכרעה שהוא מונוגרפיה של שלמה שילר, ובספרו המנגן המופלא, על יוסף גוזיקוב, יהודי מרוסיה, אשר הפליא שומעיו בניגונו על כלי פרימיטיבי עשוי קש ועץ. בכוכב נידח, תיגה סדן את גורלו של "העילוי מזולקוב", שהגיע מספסל בית המדרש לאוניברסיטה הויינאית והפליא במוחו החריף וידיעותיו הרבות פרופסורים מפורסמים.

גישה חדשה מקורית להערכת הספרות העברית החדשה, היא חוברתו על ספרותנו, יש המתחילים את תולדות הספרות העברית החדשה במנדלסון ואד"ם הכהן, ויש המתחילים ברמח"ל, ואולם אלה ואלה מעלימים עינם מהספרות החסידית וספרות "המתנגדים". ומה דינם של כל אלה, אשר כתבו בתקופה זו ברוח ובתוכן יהודי ובלשונות נכר?

וכיצד אפשר לפסוח כאן על אלפי ספרים שאין לכללם בסוגי הספרות

ישראל ללא חציצה לשונית וגיאוגרפית, כינוס שיהא בו משום ביטוי מלא לגאונה היוצר של האומה כולה.

ואולם, מעמד מיוחד לבעל־היובל שלנו במיפעלו המימארי־סיפורי כרושם ריטוטיה של תקופת־חיים בשבעים וחמש השנים שחלפו. המדובר ב"ממחזו הילדות" ו"שנות חיים" ושאר קבצי סיפוריו המעלים פרצופי־אדם ומידות־אופי וסגולות רוח במסכת החיים היהודיים של ימי זוהר וימי תוגה. כתיבתו זו של סדן יש בה מרחש המקשיב אל נפש עצמו בקסמי ילדות ומנגינות נעורים והוא שב ברגש ובבינה אל עולם האבות שידעו לקיים חיהם היהודיים בנכר ושהודות להם הגענו עד כאן — ובתוכנו גם דוב סדן גרו יאיר. לאריכות ימים, להמשך היצירה!

היפה? וכי יתכן לכתוב את תולדות הספרות החדשה, שנוצרה בתפוצות רבות בתנאי גולה מיוחדים ובהשפעת תרבויות מיוחדות, על פי דוגמת תולדות הספרות של עמים גורמאליים היושבים לבטח בארצות מולדתם ולשון הספר היא הלשון הטבעית המדוברת בפיהם? דוב סדן שומר בלבו את התקווה זה שנים רבות — לכתוב מחדש ברוח זו את תולדות הספרות העברית החדשה.

מתוך אספקלריה חדשה דומה, כתב סדן את מסותיו הרבות על סופרים עבריים, שארבעים מהם נכנסו לספרו אבני דרך וכמה עשרות מהם — לספריו בין דין לחשבון, אבני צדק, בצאתך ובאהלך, ואבני מפתן (מסות על סופרי יידיש) ובספר מיוחד כינס את מסותיו על ש"י עגנון. דוגמה בולטת להידושויו אלה היא מסתו על ח. נ. ביאליק, סדן רואה בביאליק תופעה גאונית חד-פעמית בספרותנו ואת עקבות חזונו הגדול שלא בא לידי ביטוי בולט וגלוי ביצירתו, בגלל שלוש פגישות גורליות בולמות ומרסנות, יש לבקש בין השיטין של שירת ביאליק ובייחוד ב"מגילת האש", שלושת הגורמים האלה: ישיבת וולוז'ין ברוח "המתנגדות" שלה, ההשפעה העוצרת והמאפקת של אחד-העם והשפעת הריאליזם של מנדלי, מכאן הכפילות שאתה מוצא בשירת ביאליק, שבה מתלבטים ונאבקים שני ביאליקים אלה: ביאליק הגאון שאין להכניסו לשום מסגרת ספרותית, וביאליק המושפע והבלום על ידי שלושת הגורמים האמורים.

ואולם בניגוד לזה יש סוברים, כי כמו אצל כל יוצר גדול כבר מקופלים ביצירתו הבוסר הראשונות של ביאליק ניצני הרעיונות של נושא שירתו שהתפתחו והתגלו אחר כך בניואנסים שונים: שירי ציון, שירי טבע, שירי חזון וגורל, שירי זעם ותוכחה, שצורבת בהם סאטירה נוקבת, ואף שירים על גורלו ויעודו האישי, שגלומים בהם גם הגורל והיעוד של עמו.

בספרו הנחרד וידידו המנמנם, שהוא אוסף מאמרים על סופרים ומשוררים יהודים בספרות אשכנז, מגלה לנו סדן את נשמתו האפילה של העם הגרמני ומסביר לנו איך יכלה אומה זו להידרדר מפיסגת השירה והפילוסופיה לתהום הנאציזם, תהום השוד והרצח. בקיאות ושנינות רבה השקיע סדן במסותיו הלשוניות הספרותיות, שארבעים מהן נכנסו לתוך ספרו אבני שדה, לשון סופר וסופר, ועצים ואבנים. סדן מכניס את הקורא לבית היוצר שלו ושל סופרים אחרים, ואנו עדים לתהליך היצירה הלשונית-הספרותית של סופרים רבים. בייחוד יודע סדן למצוא ולפרש את "בין השיטין" שביצירות לשוניות שונות וחדושיהן.

סדן המבקר עמד תחילה תחת השפעת הביקורת האימפרסיוניסטית, אחר כך עבר לשימוש בשיטה הפסיכואנאליטית בביקורת העברית ורבים הלכו בעקבותיו. על פי שיטה זו, בחן בשעתו גם את יצירת ברנר במסתו "פרקים בפסיכולוגיה של י. ח. ברנר" ("אחדות העבודה", תרצ"א) ועל פי מושג "הבלתי מודע" מצא בנפשות הפועלות בכואות וגלגולים של נפש ברנר. על פי כל המונחים וההנחות של תורת הפסיכואנליזה ניתח את רוב סיפורי ברנר. לימים פרש סדן מאותה שיטת ניתוח, מכיוון שהביקורת הפסיכואנליטית מן ההכרח הוא שתהיה חילונית ונגד רוח הדת והאמונה, שסדן נשאר נאמן לה. ומסיבה זו נצטמצמה שיטה זו בביקורת של סדן, כחלוץ הכיוון הזה, מצא לו סדן הרבה מתקיים שהחזיקו בתורת רבם, גם לאחר שסדן פרש הימנה, והחידוש בביקורתו, שבמקום המונח "ספרות עברית חדשה", גרס את המונח "ספרות בדורות האחרונים", שבוה הוא מרחיב ומאריך את היקפה של הספרות בתחום של כמה מאות שנה ורואה אותה כתוצאה של שלושה זרמים שגשתפכו לתוכה והם: החסידות, ההתנגדות וההשכלה. ואת היצירה בלשונות הגולה: יידיש, לאדינו וכו', ואף גם מה שיצרו סופרים יהודים בלשונות נכר בכלל ספרות ישראל הם. סדן היה הסופר העברי הראשון, שעשה את ספרות יידיש לנושא יקריר לביקורתו ומחקרו וחלק מפרי עבודתו בשטח זה, כינס, כאמור, בספרו אבני מפתן.

רב גם מפעלו של סדן בחקר הלשון, שבו העמיק לחקור בתולדות לשוננו ובהבנת גלגולי משמעויותיהם של מלים ומבטאים ובגילוי סממנים מיוחדים בספרותנו. מסות בענייני אמונות ודיעות כינס סדן בספרו אלכה ואשובה.

יסודי, מקיף ורב השראה הוא סדן בביקורת הספרות העברית. כאן חוברו יחדיו חקר התולדות, בחינת מהותה של היצירה, קביעת ייחודו של היוצר, עיון ניתוחי בלשון היצירה וחישוב מקורות והשפעות. סדן ייחד חשיבות לתולדות היוצר ובייחוד בשחרית חיוו ודרכו לגלות את תעלומות הילדות ביצירת האמן היוצר ולחפש בה את המוטיבים שמקורם בחוויית בראשית. מתוך אספקלריה

עיונים ביצירתם של יצחק שמי ויהודה בורלא

מאת נחמה רזלר ברפון

יצחק שמי (1889—1949) ויהודה בורלא (1886—1972) הנם שנים מחשובי המספרים שקמו לעדת הספרדים בארץ ישראל. שניהם חברים מנוער, בוגרי בית המדרש למורים „עזרה“ בירושלים, לאחר מכן מורים בדמשק ובבתי ספר שונים בארץ ושניהם סיימו חיייהם בחיפה. יצירותיהם של השנים עוסקות בעדות אתניות ספציפיות — יהודים ספרדים וערבים, על רקע תקופה זוה וסביבה מוגדרת. מן האמור לעיל נראה שהשוואה בין יצירות השניים מתבקשת כמעט מאליה. מטעמים כרונולוגים מובנים בחרנו לגעת בעיקר ביצירות שראו אור לראשונה עד תחילת שנות החמישים. בפרק זמן זה בורלא כתב עשרות ספרים וסיפורים ואילו משל שמי הגיעו לידינו רק שבעה סיפורים. אי לכך ישמש קובץ ספורי של שמי¹ כנקודת מוקד: א) בבדיקת השקפתם המיוחדת של שמי ובורלא על מהות חיי האדם, ב) בבחינת גישתם לקבוצות פריפראליות, היינו ערבים ונשים. ג) בדיון על אספקטים אופייניים בטכניקה האמנותית של שמי.

השקפה על מהות החיים.

1. גורל ואופי

שמי ובורלא נולדו וגדלו במסגרת מורחית בה ההשקפה על חיי האדם היא פטליסטית ביסודה. הדים לדרך ראייה זו אנו מוצאים בכתבי שניהם אך רק בורלא דבק בה באופן עקבי. לעומת זאת, סיפוריו של שמי מדגישים את אופיו של האדם כגורם ראשוני בהשתלשלות חייו. יצירתם של השנים היא פועל יוצא מהשקפתם השונה. סיפוריו של שמי הם בעיקרם טרגדיות אופי ומתארים חיי אדם בהם גדולה ארעית מקדימה נפילה סופית. הנפילה נגרמת תמיד בגלל אופיו של האדם וכאה רק לאחר שהאדם נכשל כבר בגין תכונותיו. בספור הארוך „נקמת האבות“² הגבור הוא הנכבד הערבי נימר אבו אלשוואריב, מנהיג עולי הרגל השכמים. הלה הסתכסך עם אבו פאריס, מנהיג עולי הרגל החברונים, על הכבוד מי יהיה הראשון להביא דגלו לגבר נבי מוסה. בלהט הריב הרג השכמי את החברוני ונאלץ להימלט על נפשו מאימת גואלי הדם. הסיפור מתאר מעגל קסמים

זו בחן את שירת ביאליק ופרש את יצירת עגנון, שהוא בעיניו סופר מודרני, שחוט של רציפות בידו, שתחילתה בהווי שלפני כמה דורות וסופה ארוג במסכת ימינו. כך העביר סדן תחת שבט ביקורתו את כל סוגי יצירתו של עגנון והאירה מכל צד וכך עמד על שורש נשמתם וייחודם של ברנר והזו. כדיוקנאי עיצב דמויות רבות של סופרים והוגי דיעות ותפישם גם בניגודיהם ולבטיהם. חלק מהדיוקנאות אסף באבני זכרון.

את כוחו בחקר הפולקלור הראה סדן בספריו זברי זמר, קערת צימוקים וקערת אגוזים. בספרים האחרונים כינס סדן אלפי בדיחות ששמע מפי רבים, והוא אשר נתן להם את הנוסח והדפוס בספרות, ועל יד כל בדיחה ניתנו השוואות למקורות אחרים והערות מקצועיות.

פרק בפני עצמו הוא דוב סדן המהדיר ומקדיש מבואות לספרי אחרים. מבואותיו אלה, שכל אחד מהם היא מסה יפה בפני עצמה, מצטרפים לכמה ספרים. כראש הקתדרה לספרות עברית ויידיש במכללות ירושלים ותל אביב העמיד תלמידים רבים התופסים מקום מכובד בספרותנו, פרשה בפני עצמה הוא סדן העורך שגילה וחינך ופירסם בפעם הראשונה במוסף לספרות של „דבר“ ועוד מספרים ומשוררים, הוגים וחוקרים רבים, היושבים כיום במזרחו של היכל הספרות העברית. במגירתו של סדן מוכנים לדפוס כמה ספרים חדשים וביניהם הכרך הראשון של ספרו על ה. ג. ביאליק.

כוחו הספרותי של סדן עתה הוא בכוחו אז ומי יתן ויוסיף לתרום ולהעניק לנו מפרי כשרונו הגדול כהנה וכהנה.

בשביבובו הראשון אופיו הנמהר וחסר המעצורים של נימר מביא אותו לרצח ולבריחה. בסיבוב השני, בקהיר, שוב מתגברים היצרים — במקרה זה חשיש ותאות בשמים. נסיון של התעודדות וחזרה לפרודוקטיביזציה ע"י מכירת סבון מסתיים בכשלון ומרה שחורה. הסיבוב השלישי פותח בחזרה ליצרים — חשיש, וכתוצאה מכך הלוצינאציות ופחד מנקמת האבות. הסיבוב הרביעי מתאר נסיון נוסף של התעודדות. היינו פירעון חובות והכנות לעלייה לרגל לשם כפרה, אך האבדן הצפוי נראה לעין — אין כפרה. נימר אבו אל־שואריב, שגוו החזק מלפנים נחרב עקב השפעת הסמים אינו מסוגל לחזור לחיים, תרתי משמע: חייו הקודמים החיים בכלל. נימר הוא גבור הנמצא במאבק מתמיד עם יצרים. איש חם מזג ה"ידוע לאדם גאה וזועף המכניע אחרים לרצונו ואיננו סובל שום התנגדות וייתורים. רתנותו וטבעו הקשה הביאוהו רבות לידי סיכוסכים קשים ומצבים בלתי נעימים".³ נימר ער להשפעות ההרסניות של אופיו. בבואו לבקש את עצתו ועזרתו של שייך אל אזהר בקהיר "הוא לא השתדל ללמד סנגוריה על עצמו, לא חפה על גאוותו, עקשנותו ויתר המידות הרעות שדבקו בו מילדותו ושהיו תמיד בעוכריו".⁴ לנחיות עצמו הוא מעדיף לתלות הכל בגיורת הגורל "בהיותו עייף ושבע התלבטויות וחרטות ללא כל תועלת ומוצא מלא את הודאות המוחלטת שכל מה שקרה מן ההכרח הוא על פי גזירה קדומה".⁵ אמונה זו היא רק מן השפה ולחוץ. נימר עצמו יודע כי "רק דרך אחת לפנני והצלה אחת, לקחת את מושכות גורלו בידו".⁶ במלים אחרות, גורל נתן לשינוי ואין חיי אדם תלויים ללא מוצא בתהפוכותיו. אסונו של נימר הוא שאיחר את המועד והתדרדרותו בגוף ובנפש הגיעה לשלב בו אין הנפש יכולה עוד להציל את הגוף. רק הצופים הנבערים סבורים שיד הגורל, קרי נקמת האבות, השיגה את נימר. שמי כ"דמות המספר" נוקט מפעם בלשון מתממת ומתאר את המתרחש כאילו גם הוא מאמין בגזירה מראש ובאי־יכולתו של האדם להשפיע על מהלך חייו. "ומן השעה ההיא ואילך" כותב שמי, "נאחזו רגלי הנשיאים [נימר אבו אל שואריב והחברוני אבו פאריס] בפח אשר אין להינצל ממנו. השטן תקע את חחו באפם, נהלם כרצונו ועשאם כלי שרת להוציא לאור באמצעותם את מזימותיו אשר זמם להכשיל את העלייה ואת המאמינים. עושי דברו העיקריים לאסונו ולתוהוֹתם עצמם היו אבו פאריס ואבו אלשואריב".⁷ לפנני ואריאציה על המוטיב של איוב והשטן המנסהו. בשעה שאיוב עמד בנסיון, השכמי חם המזג ומהיר החימה נכשל והרג את החברוני התככן והמריר. אופיים המנוגד של היריבים הוא שהיה בעוכריהם ואין היחממותו של המספר באה אלא להדגיש זאת.

גם מרבית סיפורי האחרים של שמי הם טרגדיות אופי. בסיפור "כפר נפש"⁸ מירקד, מוהל בן יומו מסתבך וגורם אסון לרך הילוד. אפיו השאפתני של מירקדו המוהל הוא סיבת מפתחו. לו היה מסתפק בשחיטה ובחנות ולא שאף להיות גם מוהל לא היה מאבד את עולמו במו ידיו. בסיפור אחר "אב ובנותיו"⁹, נחן הגבור, חכם צבי, באופי שתלטני שגרם רגשי מרירות ושנאה אליו מצד בנותיו, עובדה זו תרמה להתדרדרותן ולסופו הוא. אופיו הגאה של מנצור הבדוי בספור "בין חולות הישימון"¹⁰ גרם למפתחו. הוא גידל סוסה לתפארת וסירב למכרה לשיך ממכה. גאוותו של מנצור מנעה בעדו מללכוד את הסוסה שנגנבה וכך אבדה ממנו לנצח. גבורי שמי אינם מצליחים להתעלות על עצמם ולהתגבר על נקודות־התורפה שבאופיים ומכאן שורש הטרגדיה שלהם.

בסיפורי בורלא מקומו של האופי בהתפתחות חיי הגבורים הוא בעל חשיבות משנית בלבד. יצירותיו ניתנות לסיווג לא כטרגדיות אופי אלא כטרגדיות גורל. ברומן אשתו השנואה¹¹ מתוארים חייו של חוג"ה דאוד ששנא את אשתו אך חשש לגרשה מפני שהאמין כי מזלו הטוב בענייני כספים במ בזכותה, זו דרמה של יצרים¹² אלא שדאוד הנפתל עם יצריו סבור שנאבק הוא עם גורלו. כיון שדאוד מאמין באמת ובתמים בגורל, הופכת היצירה לטרגדיה גורל. "כך רצו מן השמים"¹³ אומר דאוד. במלים אחרות, אין עצה ואין תבונה נגד הגורל. בסיפורים אחרים בהם מנסה בורלא ליצור טרגדיות אופי, משתרבב פנימה הגורל וההתרחשויות מוסברות מתוך נקודת מבט פטליסטית. הגבורה נזרה, בספור בשם זה, הסובלת מדיכאון נפשי שואלת מדוע "לא יהיו החיים כך שהאדם יעשה את דרכו בחיים ולא שהם יעשו את דרכם על גבו..."¹⁴ אך בסיפור "בכלימות" אומרת לילה הגבורה "יודעת היא כי צרה עין המזל באדם... תמיד יארוב המזל לשלח לעגו על ראש האדם ואם יש ויחזיק אדם כוס מלאה ויאמר

להגישה אל פיו, בו ברגע יופיע הוא, המזל, יהדות יד האדם — והכוס תיפול ותשבר לרסיסים...¹⁵ לילה מאמינה בגורל או במזל והספור מסתיים במלים "מזלי... אויבי... כקצר מגל בקמה קצרת בחיי... כל היקר לי קצרת, רמסת... נקלה אתה, ארור אתה"¹⁶. בורלא מביע בפרוש את אמונתו בגורל בסיפור בשם זה¹⁷. לורה פולר, למרות יפיה ותכונותיה הטובות נידונה לחיי סבל עם בעל שנוא, אהוב בוגד ונסיעות לנכר שלא הועילו כיוון ש"התנכרות הגורל ותלאות הנכר השיגוה גם פה"¹⁸. כשנראה שלרגע קט השתנה מזלה לטובה והרב הזקן רצה לשאתה לאשה, הופיעה אשה אחרת עם כסף רב ולורה נעזבה לנפשה רדופת גורלה. דוגמאות מסוג זה על כוחו של גורל בחיי אדם רבות אצל בורלא¹⁹. מבחינת מיקומה של גזרה מראש בחיי גבוריו צדק שקד כשתיאר את עולמו של בורלא כ"מרחק עצום שבו משחקים אלים ואנשים משחק שרירותי המתגלה לבסוף בגורל של, כל אדם"²⁰.

2. יאוש וחידלון

נוסף להבדל המהותי שבין החיים כטרגדיה אופי או כטרגדיה גורל קיים אספקט נוסף בגישתם של שמי ובורלא לחיים. טרגדיות האופי של שמי הן טרגדיות של חידלון, המסתיימות במוות, או ביאוש מוחלט ללא תקווה או השלמה. נימר גבור "נקמת האבות" הגשים את העלייה לרגל לחברון מאוחר מדי. הוא נופל מת בפתח המסגד. ג'ומעה הרועה הפרימיטיבי, המנודה מחברת האדם, שכל נחמתו הם הטבע ויציריו, נהרג בסופו של דבר על ידי פרדה משתוללת שאותה נסה לרפא. מירקו המהולל ב"כופר נפש" נבלע לתוך "עולם חשון ומזוהם"²¹ ובוסה פלור העקרה שוכבת וממררת בבכי באפלה "באין תקווה באין שם ושארית"²². מנצור שוויתר ביודעין על לכידת סוסתו שב אל שבטו "עצב ומשמים"²³ וחכם בכור שהובל ע"י קרוביו למושב זקנים "ישב ובכה והערה את כל היגונים הכלואים בקרבו, אנא יברח?"²⁴ אין תקווה, אין נחמה, אין מפלט. יש רק מוות יאוש וחידלון²⁵. מרבית סיפוריו של בורלא נעים לכאורה בין אופטימיות ותקווה, או לפחות השלמה שיש עמה שלווה נפש מחד, ובין השלמה עם הגורל תוך יאוש שקט ורזיגנאציה מאידך. לונה²⁶ הנישאת לבוכרי שנוא, שלא גילה לה כי יש לו אשה אחרת, מאושרת על שנשואיה נסתיימו בגירושין ומשלימה בשלוה עם גורלה. חוג'ה רחמו היב שנתעוור ע"י אויבים, ועם מות אהובתו ואביו אבד עולמו, מסיים את סיפורו במלים אלה: "רק אז באבוד הכל לי, גם אור העינים וגם תקווה, גם אהבה וגם אמונה — או מצאתי את עצמי, המקרה אשר גזל ממני ואשר הכניעני כליל — הוא עצמו שחררני מכל... מאז טוב לי... הונח לי..."²⁷ רוזה בסיפור בת ציון מרגישה הקלה בסיום העלייה. גם סיפוריה של בדיעה המרננת²⁸ מסתיים בכי טוב: אהובה ובנו ניצלו מן התלייה. למרות זאת, עיון מעמיק יותר בסיפוריו של בורלא מגלה שרובם, גם אלה המסתיימים סיום אופטימי לכאורה, נקודת-המוצא שלהם היא היאוש. היא זה יאוש שבהשלמה או שבחוסר השלמה. המרננת ה"מלכה"²⁹ החפצה לעת זקנה בילד מסיימת חייה ביאוש ושכול. לילה, גיבורת הספור "בכלימות", מסיימת בקללה לגורל הרודף אותה. בוסה רבקה³¹ משלימה עם גורלה, גורל עקרה אך אין בליבה אושר. רחמו היב מצא את עצמו, אך גורלו הוא גורל הליצן העצוב. עקביא³² ממשיך להיאבק עם אלהים ואדם. לונה שמחה שנפטרה מבעלה אך גורלה גורל סבל ומצוקה. נזרה עומדת על סף השגעון. חוג'ה דאוד משלים עם המציאות אך לבו מת. "כך רצו מן השמים" אומר דאוד. לכאורה זו השלמה, אך בא ההמשך וסותר זאת "...וכשחש כואג'ה דאוד כי לא יוכל לדבר ולא תעלה בלשונו להגיד את אשר לבו, להספיד את המת, כמו שהרגיש בכל היותו — נשתתק"³³. בורלא אינו מסתייע במוות כפתרון לסיבוכי החיים של גיבוריו, אך החידלון תופס מקום עיקרי בסיפוריו.

בהשקפה על מהות החיים ישנן נקודות-מיפגש רבות בין בורלא ושמי. בין אם מהות זו נקבעת ע"י אופיו של האדם ובין אם היא תוצאה ממקרה עיוור של הגורל זו היא תמיד מהות מייאשת וחסרת תקווה בעיניו של שמי, או השלמה מכורח עם המציאות כמרבית סיפוריו של בורלא.

יחס לקבוצות פריפראליות — ערבים ונשים.

מבחינת תימתית מתחלקים סיפורי שמי כמעט במידה שווה לאלה העוסקים

ביהודי המזרח ולעוסקים אכסקלוסיביים בערבים. להוציא את הסיפור „אב ובנותי“, אין בסיפוריו מגע חברתי בין יהודים לערבים ואף בסיפור זה המגע הוא שטחי ביותר. הבנות „מרננות“ משרתות את לקוחותיהן הערבים והאב הזקן, שומר המצוות, החוזר ממסעיו חש מעין הודה והשתתפות עם שיך בדואי זקן ואדוק המושם לקלס על ידי עמיתיו הערבים הצעירים. הניתוק הוא כה מוחלט עד שבסיפוריו הערבים של שמי אין אפילו רמז „דמות המספר“ היא יהודית. בסיפור „נקמת האבות“ מתואר חתך האוכלוסיה השכמית על נכבדיה, סוחריה והאספסוף שלה. אנו קוראים על מנהגיו של נימר לא רק ברחוב אלא גם בתוך ביתו ובין כתלי הרמון הנשים. חילוקי הדעות בין השכמים והחברונים נמסרים באפקטיביות ומצויירים בקולמוסו של מסתכל מבפנים ולא תייר מקרי הקולט מספר אירועים חיצוניים. סיפורו של מנצור הבדוי, המגן על כבוד סוסתו, נשמע כסיפור עם ערבי אותנטי, ותיאורו של ג'ומעה אל אהבל רועה הצאן, הורתו, לידתו וגדולו, ספוג כולו בהווי הכפר הערבי. הרושם המתקבל הוא שדמות המספר היא חלק אינטגרלי מעולמם של הגבורים. נקודת המגע בין יהודים וערבים הוא קי אופייני המציץ את סיפורי בורלא. הערבי וחיו מתוארים באופן מודע כפי שהם משתקפים בעיניו של היהודי. אפילו בסיפורים בלי כוכב³⁴, „בין שבטי ערב“³⁵ ו„ספורי מלחמה“³⁶ שהוקדשו לנושא הערבים באופן בלעדי, מופיע בורלא כדמות המספר היהודי או כמתורגמן. בלי כוכב, המספר על חייו ואהבתו של בדווי לבת שבט עויין נכתב כפי שהושמע מפי הגיבור ליהודי המתורגמן של הצבא התורכי, קרי בורלא, „בין שבטי ערב“ הוא תיאור רשמי מסע של בורלא בעת עריקתו מהצבא התורכי ופגישתו המקרית עם ערבים שונים בעת בריחתו. דמות המתורגמן מופיעה גם ב„ספורי מלחמה“. בכל המקרים הללו המתורגמן נמצא בסביבה זרה והוא בגדר המסתכל מן הצד. כשבורלא מתאר נקודות מגע בין יהודים וערבים בסביבה המוכרת לו יותר, היינו בעיר, תהא זו דמשק או ירושלים, ניכר יחס אמביוולאנטי של זרות, חשד ואפילו שנאה לערבי מחד, והבנה, אהדה וקשירת הילה רומנטית, עד כדי סטייה מן האמת האובייקטיבית והספרותית, מאידך³⁷. תופיק בעלה של רוזה רודוביץ בסיפור בת ציון ואביו אהודים עליו. הם שייכים לדמויות האידיאליות המצויירות כולן בלבן. ראשיד, מאהבה של בהיה המרננת, נדיב וחכם הוא. שפיקה הערביה אהובתו של רחמו בספור נפולוי אדם מתוארת כדמות אהודה ביותר. שיך עבדול כארם אל תוניסי, שניסה לרפא את רחמו, הוא מחסידי העולם. אבל, בדרך כלל, כפי שאומר בורלא עצמו ביצירה מאוחרת „בימים ההם, לפני 80—70 שנה, סתם ערבי מפשוטי העם היה בחזקת אדם שפגיעתו רעה: מדבר גסות ונוהג אלימות, רודף מדין ושוואף חרון; וכלפי נשים יהודיות היו בני ההמון הערבי הפשוט יוצאים מכליהם: משתוללים, משתובבים ומתחצפים“³⁸. תאור זה הוא צדם השני של דמויותיו הערביות של בורלא במגע עם היהודים. כזהו הפחמי פיאד³⁹, שכור אנס וגס, או חג' אמין אל עמוד, מוכר הירקות הקנא ושונא היהודים⁴⁰. בורלא חש אהדה לבדווי במדבר ולמוסלמי בן החברה הגבוהה — שני סוגי ערבים שכנראה לא הכירים כל כך מקרוב, אך סתם ערבי ברחוב, בו נתקל לעתים קרובות פגיעתו רעה ופגישתו עם היהודי היא פגישת המוסלמי השליט עם היהודי הנשלט ולא פגישת אדם עם אדם.

נראה ששמי, בן הקהילה הקטנה בחברון, היה ער לבעיותיהם והלך-חיהיה של שכניו הערבים יותר מעמיתו בורלא, בן הקהילה הגדולה והמבוססת יותר בירושלים, והיה מסוגל לתארם במסגרת עולמם הם ולא-דווקא מתוך נקודת ראותו של היהודי. בורלא, שהיכרותו עם הערבי היתה היכרות שטחית יותר, העדיף להתרכז בגיבוריו הספרדיים ובאותם מקרים שתיאר ערבים, התיאור הוא תיאור חיצוני של עובר-אורח ומסתכל מן הצד.

קבוצה שנייה אליה מגלים שמי ובורלא גישה ויחס שונים היא הנשים במזרח. בסיפורי שמי חשיבותה של האשה היא בפרופורציה מתאימה למקומה בחברה. אין הוא מתעלם מגורל הנשים ומתאר את כאבן וצערן גם במקום שהוא מזכירן אגב-אורחא בלבד, אך מקומן אינו מרכזי. בסיפורו „נקמת האבות“ מופיעה האם לרנעים מספר כדמות בעלת חשיבות בחיי הגבור, אבל חשיבותה אינה כאשה בפני עצמה אלא כאם. שמי מתאר את גורלן של הנשים כ„שורה ארוכה של ימי חול אפורים ומשעממים בלא שביב אור ובאפס נחמה... עליהן להיכלא בבית ולמשוך בעול. להתענות דומם תחת ידי צרותיהן וחמיותיהן השומרות את

צעדיהן, עוקבות אחרי כל הנועותיהן, בחשדים ורמזים, ומביאות את דיבתן רעה באוני בעליהן. אלה מענישין ומיסרים קשה כל סלף ומשגה, פוקדים על כל נידגוד קל שבעפעפיים, וחובטים ומרימים יד בעד כל הבטה ושהייה מיותרת ליד החלון והדלת"⁴¹.

נשים שנמלטו מגורל כזה אינן זוכות לאהדתו של שמי. בסיפור „אב ובנותיו“ רגשי ההשתתפות של דמות המספר נתונים לאב שיצא לקבץ להכנסת כלה למען בנותיו ולא לבנות שהפכו בינתיים למרננות. שמי מסוגל בהחלט לראות את האב מבעד לעיני בנותיו „ניעורו שוב אותם רגשי האימה והמשטמה העתיקים... צף שוב אותו רגש האימה והחרדה מפני ריסיו הארוכים וגבותיו העבותות, ורעל המרי חילחל ופיעפע בקרבה... האב הזר והמוזר הזה [ש] בא מעולמות רחוקים להכניעה שוב תחת מרותו, להטיל עליה את מוראו ולגזול ולדכא כל שביב-חיים ושמחה וחופש...“⁴² למרות זאת אין המרננות של שמי מתוארות כנשים שהשתחררו מחיי הדיכוי מהם סבלו. אלא כפרוצות גסות וחושניות. גיבורה אחרת, בוסה פלור, העקרה, המציעה לבעלה לשאת אשה שניה על פניה, עושה זאת מתוך חשש שמא האחרון יגרש אותה בגלל עקרותה ולא מתוך אהבה חסרת פניות. כשהיא רואה את בעלה תופס ומחבק ילד קטן „רגש מר תוקף אותה, ומעיניה התמלטו מחטי בושה, קנאה ומשטמה“⁴³. היא מקווה שבעלה ידחה את קרבנה כפי שעשה גבורו של בורלא בספור „ויתור“⁴⁴ אך כשהוא מקבל את קרבנה בשמחה היא בוכה על גורלה, גורל „נפש אובדה ונדחה מן החיים, באין תקוה באין שם ושארית“⁴⁵.

בורלא עוסק בנושא זה בסיפורו „בקדושה“. גבורתו בוסה רבקה מציעה לבעלה לשאת אשה שניה מתוך אהבה טהורה. גם לה רגעי נפילה, אך היא מתעלה על עצמה כשהיא שומעת שצרתה הרה ללדת. בהשוואה אליה, בוסה פלור, גבורתו של שמי היא הרבה יותר אנושית. בדרך כלל, אין התעלות אצל הנשים בסיפורי שמי משום ששמי הוא מספר ריאליסטי ובמציאות, התעלותו של אדם מעל לעצמו ולסביבתו נדירה. שמי מעדיף לתאר את המצוי על הרצוי והנדיר. נשים תופסות מקום הרבה יותר מרכזי אצל בורלא שהוגדר כ„ציירה של האשה העברית בת המזרח“⁴⁶. תיאורו הוא תיאור אהוד ובדרך כלל אידיאליסטי. אותן מרננות המתוארות על ידי שמי כפרוצות המוכרות גופן למוסלמים נראות בעיני בורלא כנשים טרגיות שגורלן המר להן כמו „מלכה“ המנסה ללדת ילד לעת זקנה, ותורמת ספר התורה החוגגת מעין טכס חתונה שמעולם לא זכתה לו⁴⁷, או כנשים משכילות בעלות טעם מעודן ויכולת התבטאות מרשימה, המקסימות את אורחיהן לא רק במעלותיהן הגופניות, אלא גם בתכונותיהן הרוחניות. בורלא, שהוקסם כנראה מרעיון האשה המשוחררת, שהיה מקובל בתחילת המאה בהשפעת איבסן, נוטה לראות במרננת את התגשמותה. „מרננת... (בדרגה העליונה) היא אשה השתה את האהבה יסוד חייה או עצם חייה... מרננת אמיתית לא תשא כל חונף, כל כזב או כעור באהבתה. ולפיכך אהבת מרננת את אשר תחפוץ בעת שתחפוץ, כמה שתחפוץ“⁴⁸. והוא שם דברים אלה בפיה: „האין... זכות לאשה לתת קסמי גופה למען קיומה... מי הרשה לגבר לשים עצמו שופט על האשה? מדוע לא יפצה איש פיו כשהגבר הולך אל אהובתו... ואילו כשהאשה עושה מעצמה כרצון עצמה, כל פה וכל לשון ישפכו אלה וקללה על ראש האשה כאילו מוסדי ארץ ימוטו ועמודי שמים ימקו... מותר לחלוטין לאשה לעשות מעצמה כל אשר ברצונה, כי היא של עצמה ולא של שום איש זולתה; והיא, איפוא אינה, מוכרת עצמה, אלא היא מעניקה מנדבת לבה חן וחסד, גיל ונחת, לאשר נראה לה; אשה כזו לא כושלת היא ולא חוטאת ולא פוגעת בסדרי החברה, נהפוך הוא: היא מתקנת ומישרת עיוותי החברה עד כמה שידה מגעת“⁴⁹.

הפרסוניפיקציה של האשה המשוחררת היא בת ציון — רוזה רודוביץ, תערוכת בת אשכנז וספרד שמרדה בכל המוסכמות, בין יהודיות ובין ערביות, נישאה לערבי, למדה והכירה את תרבות אירופה, מרדה בכל דת. עזבה את הערבי קשרה חייה בגורלו של חלוץ עברי. לעומתה נזרה היא הטבעת המקשרת בין האשה המשוחררת לבין בת המזרח הכבולה בגורל חייה. לאחר מות בעלה אין נזרה מסוגלת להשתלב שנית במעגל החיים הרגיל. היא בועטת בנשואים, מנסה לפרנס עצמה, מנהל חייה כספינה ללא הגה ולאט היא מגיעה אל סף השגעון. למרות אהדתו לנשים המשוחררות נראה שדרכו של בורלא צלחה לא בתיאורי האשה המשוחררת אלא דווקא בתיאור נפתוליה של בת המזרח

עם תנאי חייה המעיקים, מגבלותיה ואולי כשלונותיה. תיאורן של בוסה רבקה, לונה, ויידה רחל אמינים יותר מתיאורי אותן "נשים משוחררות" המכילים יותר מהרהורי לבו של הסופר מאשר תיאור מציאות מסוימת. בורלא רוצה היה לראות נשים המורדות בגורלן, מנהלות חייהן בדומה לגברים ומצליחות לטוות חייהן בצורה עצמאית בהתאם לרעיונות משוחררים ואידיאליסטים, אך כיוון שבמציאות כנראה לא הירבה להכיר נשים כאלה הרי סיפוריו הופכים מסיפורים תיאוריים ורליסטיים לנאומים מלאי הטפות ודברנות והתיאור האמנותי לוקה.

היבטים (אספקטים) מיוחדים באמנות הסופר של שמו.

במסגרת מאמר זה לא נתעכב על הצדדים האמנותיים בסיפורי בורלא עקב היריעה הרחבה של כתביו. עיון בשבעת סיפוריו של שמי מגלה לעין טכניקה אחידה באמנות הסיפור שלו. שיטתו של שמי במרבית סיפוריו היא להציג את התרת העלילה כבר בתחילת הסיפור, וזאת בדרך רמו. עם סיום היצירה מבחין הקורא כי פיסקה קצרה המצוייה קרוב לתחילת הסיפור אצרה בתוכה רמו לכל ההתפתחות שבאה בעקבותיה. השאר הוא רק פיתוח אמנותי של המוטיב. פיסקה זו כוללת בדרך כלל גם תיאור פסיכולוגי קצר של דמות הגבור, אופיו והתנהגותו הטיפוסית.

הדוגמאות הבאות תאיינה טכניקת רמזים זו. בתחילת הסיפור "נקמת האבות" מופיע התיאור הבא:

"כלב זקן וקירח רביץ על יד הגדר וגירם בהנאה עצם שמנה, כשהוא מחזיקה בין כפותיו ומכרסמה פעם במלעותו שמעבר פיו מזה ופעם במשנהו. אבו אלשוואריב רטט למראהו עד כי התאוה לרצחו נפש. הוא שחה לאטו. הרים אבן גדולה וחלקה, קלעה ישר אל ראשו. והכלב הוכה בה מכת מוות. הוא קפץ קפיצה אחת גדולה, יילל וייבב וחדל, התנדד על סביבו נפל בהטיוחו ראשו בקרקע. אבו אלשוואריב הפך את פניו ממנו בוועה ובחרטה"⁵⁰ ופנה לתפילה. בתיאור קצר וציורי זה מקופל חלק ניכר מהתפתחות העלילה. תיאור זה קרוב מאד לתיאור מותו של הנכבד החברוני. אפילו תארו החצוני של אבו פאריס דומה לזה של הכלב ואף לאחר מותו בידי נימר נמלא האחרון חרטה ונפנה בסופו של דבר לעליה לקברי האבות.

בסיפור "העקרה" שבו מסופר על סבלה של עקרה שבעלה נשא אשה שניה אנו קוראים בתחילה בעת תיאור משתה החתונה: "הגאספים שמתחילה נהגו בה [באשה הראשונה] כבוד והשתדלו לפייסה בשימת לב מיוחדת — עתה אין איש מהם מרגיש בה. ותו את יינה ושכחו כל נימוס כל יישותה כאילו בטלה כזו. כולם מבוסמים ועסוקים בשתייה ובמחולות, ששים ושמחים ודעתם מוסחת ממנה"⁵¹. לפנינו רמו לגורלה הצפוי. הסיפור מסתיים במלים: "אבד עולמה. בהמה צעירה זו תעמיד לו ולדות — והיא וולדותיה יקחו את כל לבו, יירשו את הבית וכל אשר בו"⁵². בסיפור "כפר נפש", בו מוהל נכשל במילה, חוזרת אותה הטכניקה. בתיאור המחול לפני הברית נאמר: "כאילו הוא [המוהל] בן עולם אחר, עולם עכור ומשומם"⁵³. ולאחר כשלונם הסיפור "ובל שנתרוקן מכל וכל יצא מירקרו [המוהל] לתוך עולם חשוך ומזוהם..."⁵⁴ או בסיפור "ג'ומעה אל אהבל" נאמר לג'ומעה על פירדה שעליו לרפאה: "פקח עיניך ג'ומעה! היה זהיר...! המקוללת פגיעתה רעה... ערומה היא כנחש תחת התבן... חי אלה! היא תביא כליה עליך..."⁵⁵ ובאמת, בסוף הסיפור, בועטת הפירדה ברופאה ומביאה עליו כליה.

בסיפור "אב ובנותיו" האב המאוכזב מקבלת הפנים בביתו מדבר בסרקוזם ומתאר מציאות מאוחרת שעדיין אינה ידועה לו ולקורא: "הקשיבו נא, עבדי ה' מה טיבו של, תשעה באב, זה שחל על ראשכן? הביטו על האם ובנותיה! הרואים אתם, איך הן מקדמות את פני אביהן השב מדרכו? בת נעוות המרדות הזאת שלחה את כלבה לקראתו, והאחרות מתאבלות ובוכות וקושרות מספד ונהי, כאילו מתן מוטל לפניהן"⁵⁶. ואכן סוף הסיפור הוא גם סופו של האב.

בסיפור "הבריחה", בו מובל זקן במירמה למושב זקנים על ידי קרוביו הרוצים לרשת אותו בחייו, נאמר: "תקפה אותו ההכרה שמכיון שנסגר זקן במצודה זו, שוב אין לו כל מוצא אחר חוץ מהפשפש הנמוך הזה, הנפתח לצד הרהויתים"⁵⁷. הר הויתים משמעותו כפולה: הפשפש, כיוונו אמנם להר הויתים, אך הרמו לבאות הוא שהר הויתים הוא אף בית הקברות ומכאן שאין בריחה, בדוגמאות שהובאו לעיל כל פתיחה טומנת בחובה את גרעין הסיפור כולו. "ואידך

זיל גמור" ההמשך הוא רק פיתוח וקישוט לאותו רמז הנתון לקורא האמון כבר בהתחלה.

שמי נחז בכשרון תיאורי המצליח להעביר את הקורא ממדיום אחד למשנהו: מספרות לציור ולצילום. כשרון זה מגיע לשיאו בתיאורי חידלון מות ונוף. תיאור הלוצינאציות החשיש של נימר מעלה בזכרונו את הסרט הידוע טוף השבוע האבוד (The Lost Week-end) המתאר את יסוריו של אלכוהוליסט. תיאורי המוות מזכירים לקורא את סרטיו את אמן הסרטים השוודי אינגמר ברגמן בהם אימה ויופי משמשים בערבוביה.

כשאנו קוראים את תיאור מותו של נימר אבו אל-שוואריב אנו ניזכרים בסרטו של ברגמן צעקות ולחישות: "עוד רגע והתמוטט, ונפל על צדו בחירחור צרוד שהתמלט מפתחי פיו שכוסה קצף. כל איבריו התחילו רועדים ומתכווצים בשבץ. עיניו בלטו מחוריהן ופיו התעקם באופן נורא. אצבעות ידיו הרזות רעדו וגיששו בחפזה את החלל הריק כמבקשות למשש את הנעלם והטמיר, נלחצו ונצמדו בעיות. עיניו הנטויות בבעתה כוסו לובן עכור של זכוכית מעולפת אד ונחו על האדמה שאליה רותק גוו לעד..."⁵⁸.

תיאור מותו של ג'ומעה הוא עוד יותר ציורי: "הוא חש את דפיקות לבו במהירות בבת אחת, כחזהו, בראשי אצבעותיו ובגלגלתו. כעין גיקור של עוף פראי הלם ברקותיו והרגיש דבר מה גדול ועגול צף ועולה מלבו ושם מחנק לגרונו. פחד הולך וגדול אפפו והבהיל את נשמתו. רגש מוזר של יתמות וחדלון תקפהו. שתי ידיו ננעצו רגע בסלע והוא התנשא מעט בפנים נעוים מכאב ומביעים תחנונים; כוחותיו אפסו מיד והוא צנח שוב באין אונים כשהוא כוחה בגרונו. שקט כעכבר נשען על הסלע בלי תנועה, בפה פעור כדג המבקש טיפת אוויר לנשימה ובעינים פקוחות לרווחה הסתכל אילם וקופא בדמות הלילה הנצחי והעולם האפל שהוא הולך וחודר לגבולותיו..."⁵⁹

אין זה תיאור אלא ציור פלסטי המאפשר לנו לראות בפרטי פרטים את גסיסתם של הגבורים.

תיאורי הגוף הארץ-ישראלי של שמי הינם גם כן צילומים אמנותיים של נוף וסביבה שהם חלק מעצמותו של המחבר. תיאור החמסין⁶⁰ בספור "נקמת האבות", או כפרו⁶¹ של ג'ומעה אינם תיאורים מופשטים אלא נוף קונקרטי שניתפס בעינו ועטו של המחבר כאילו היו אלה מצלמה.

בדרך אגב כדאי אולי לציין אמצעי טכני נוסף שמטרתו להקנות יתר אותנטיות לתיאורים, היינו השימוש המרובה במלים וביטויים זרים. הן שמי והן בורלא נוקטים בשיטה זו לא בשל עונייה של השפה העברית בזמנם שכן רוב המלים והביטויים מתורגמים לעברית ביד המחברים עצמם, לאחר השימוש במקורות הערבים או הספרדים, אלא מטרתם ליצור את הרקע והאווירה המיוחדים שאותם מנסים המחברים לתאר.

י.ח. ברנר הגדיר כתיבה יוצרת כ"גלוי החיים הפנימיים והמהות שלהם בתוך יחסי וגווי זמן ידוע וסביבה ידועה"⁶². הגדרה זו הולמת במיוחד את סיפוריו של שמי ואותם סיפורים של בורלא בהם נגענו. כתיבתם הנה ספרות המבטאת את השקפתם על מהותם המיוחדת של חיי אדם במקום ובזמן מוגדרים — ארץ ישראל בראשית המאה העשרים.

- (1) יצחק שמי, טפורי יצחק שמי בעריכת אשר ברש (מ. נימן, ת"א: 1951).
- (2) יצחק שמי, "נקמת האבות", שם עמ' 137—9.
- (3) שם עמ' 14.
- (4) שם עמ' 126.
- (5) שם עמ' 93.
- (6) שם עמ' 96.
- (7) שם עמ' 69.
- (8) יצחק שמי, "כפר נפש" טפורי יצחק שמי, עמ' 247—255.
- (9) יצחק שמי, "אב ובנותיו" טפורי יצחק שמי, עמ' 192—221.
- (10) יצחק שמי, "בין חולות הישימון" טפורי יצחק שמי, עמ' 138—154.
- (11) יהודה בורלא, אשתו השנואה (דברמסדה, ת"א: 1960) (הוצאה ראשונה: 1928).
- (12) גרשון שקר, "המספר לפי תומרו", מאזנים (ת"א: סבת תשל"ל), כרך ל, חוברת ב' עמ' 173.
- (13) יהודה בורלא, אשתו השנואה, עמ' 173.

- 14 יהודה בורלא, "גורד" ספורים, (מצפה, ירושלים—ת"א : 1928), עמ' 41.
- 15 יהודה בורלא, "בכלימות", מרגנת, (מסדה-דבר, ת"א : 1960), עמ' 224.
- 16 שם עמ' 280.
- 17 יהודה בורלא, "גורל", ספורים, עמ' 146—123.
- 18 שם, עמ' 132.
- 19 מ. עובדיהו. בעל השפעת (גלים, ת"א : 1962), עמ' 7. טוען שאין אצל בורלא פסליזם נואש אך מזכיר בעמ' 10 שבורלא עוסק בעשוקי גורל.
- 20 גרשון שקד, "המספר לפי תומרו", עמ' 104.
- 21 יצחק שמי, "כפר נפש", עמ' 255.
- 22 יצחק שמי, "העקרה" עמ' 246.
- 23 יצחק שמי, "בין תולדות הישימון", עמ' 154.
- 24 יצחק שמי, "הבריתה", עמ' 237.
- 25 כאן המקום להזכיר שמבחינה זו נתן שמי להשוואה עם בן דורו האשכנזי י.ת. ברנר סופר השכול והבשולן. גיבוריו של שמי בריאים יותר מבחינה נפשית ושרשיים יותר אך גורלם זהה לגורל גיבוריו של ברנר — מוות, שכול וכשולן.
- 26 יהודה בורלא, "לונה", ספורים, עמ' 193—147.
- 27 יהודה בורלא, נפתולי אדם (דבר-מסדה, ת"א : 1960) עמ' 127.
- 28 יהודה בורלא, בת ציון (מצפה, ת"א : 1931).
- 29 יהודה בורלא, "מרגנת", מרגנת, (דבר-מסדה, ת"א : 1960).
- 30 יהודה בורלא, "המלכה", מרגנת.
- 31 יהודה בורלא, "בקדושה", בקדושה (מצפה, ת"א : 1935).
- 32 יהודה בורלא, עלילות עקביא (דבר-מסדה, ת"א : 1960). הוצאה ראשונה : 1939.
- 33 יהודה בורלא, אשתו השנואה, עמ' 173.
- 34 יהודה בורלא, בלי כוכב (דבר-מסדה, ת"א : 1960) הוצאה ראשונה : 1937.
- 35 יהודה בורלא, "בין שבטי ערב" בקדושה.
- 36 יהודה בורלא, "ספורי מלחמה", ספורים.
- 37 מבחינה זו נתן להשוות את בורלא למשה סמילגסקי שגם הוא חטא בחטא זה.
- 38 יהודה בורלא, "פשוטי עם", בגאות ובשפל (מ. ניומן, ת"א : 1971) עמ' 69.
- 39 יהודה בורלא, עלילות עקביא, עמ' 209.
- 40 יהודה בורלא, "בצל קורתנו", ספורים.
- 41 יצחק שמי, "נקמת האבות", עמ' 42—41.
- 42 יצחק שמי, "אב ובנותיו", עמ' 202.
- 43 יצחק שמי, "העקרה", עמ' 244.
- 44 יהודה בורלא, "ויתור", בקדושה, עמ' 225—217.
- 45 יצחק שמי, "העקרה", עמ' 246.
- 46 מרדכי עובדיהו, בעל השפעת, עמ' 11.
- 47 יהודה בורלא, "האתנן", בקדושה, עמ' 216—210.
- 48 יהודה בורלא, "מרגנת", מרגנת, עמ' 116.
- 49 שם, עמ' 121.
- 50 יצחק שמי, "נקמת האבות", עמ' 25.
- 51 יצחק שמי, "העקרה", עמ' 239.
- 52 שם, עמ' 246.
- 53 יצחק שמי, "כפר נפש", עמ' 249.
- 54 שם, עמ' 255.
- 55 יצחק שמי, "ג'ומעה אל אהבל", עמ' 179.
- 56 יצחק שמי, "אב ובנותיו", עמ' 213.
- 57 יצחק שמי, "הבריתה", עמ' 231.
- 58 יצחק שמי, "נקמת האבות", עמ' 137.
- 59 יצחק שמי, "ג'ומעה אל אהבל", עמ' 191.
- 60 יצחק שמי, "נקמת האבות", עמ' 70.
- 61 יצחק שמי, "ג'ומעה אל אהבל", עמ' 157—155.
- 62 י.ת. ברנר. כל כתבי, "הז'נר הארץ-ישראלי ואבוריהו" (דביר, ת"א : 1960), עמ' 268.

שירי יגון ואמונה*

מאת מרדכי עובדיהו

א.

אוסף-שיריו החדש של מאיר בוסאק, עשירי למנין ספריו, עיקרו הגות בכבשונו של אדם, יקום ויה, כהוגה בשאלות הוייתנו, יאחז באבן-חכמים נצחית — הסקפטיס, אלא שבלבו פנימה, כקמיע — לוחשת גחלת האמונה, כי "כלי-תזמורת כולנו / ויש מנצח עליה":

„ואולי מישאו — —

כמנצחה של תזמורת, בורא

יש מאין בתוך האינסוף — —”

מתוך שחור-התווה של ניצול-השוואה, עץ-אלון פורש ענפיו — היתפוס התכול? — שואל המשורר, שתכלת-שמים מעל, הוא לו סמל תקוה ואמונה, כי יש עין צופיה הליכות עולם.

בערגה למקור-מחצב יקנא לחוסן אמונת אביו, אשר „לדרכים מעגלים קרא / ואני — כל ימי בחיפוש — —”

ובירושלים, עיר-הנצח, ראשו ילחץ לכותל המסולע, המצולק — ויפלא, יפלא.”

ב.

כמיכוות-עולם בלב חוזרת ונמשכת קינת-השוואה: „הרוגיי אינם בוכים”:

„ניצבים הם שתוקים, בהקיס,

ומעל ראשיהם כוכבים

עוטי טליתות של אש — —”

דומה, מלב אלפי אמהות יהודיות, צדקניות, העלה המשורר את „התחינה האחרונה של אמי הי”ד”, שיר-קינה, הפותח ב„אשר קידשתנו במצוותיך להושיט יד לסובל — —”, תחינת אשה עבריה פשוטה, שמעין „הדין-תורה” של ר’ לוי יצחק מברדיצ’ב, היא מטיחה כלפי מעלה:

„הגם אותך, ריבוני, מחייבות המצוות — עלינו היטלת?”

כאיוב, המופלג ביסוריו שקיבל וצידק דין הבורא, ידובב שריד-הכבשן שפתי ששת מיליוני איובים:

„— רק אתה, שוכן בערפלה-האינסוף

ושותק בנצחים — — /

רק אתה תדע, מי דיבר נכונה

המהלל את אשר לא ידע, לא יבין, לא ישיג,

או המטיח דבריו,

כזרוע מול שחקים ממדורה.”

שותת-דם הבלדה על מרדכי גבירטיג, נגר ומשורר עממי, שקנה עולמו בשירי-הפארטיזאנים הנודע, ואשר עם אשתו ושלוש בנותיו שאהב, הועלו על המוקד.

ג.

והנה, אוד מוצל מאש, מכה שורש באדמת-אבות „עם כל ברוש ודקל זחית”, תבלול השחור נופל מעיניו מול הירקון, בו שטים ילדים בזמר, מול הגולף, בו דקלים יהמו ל„חינגת צפורים”, לרחש „תפילת הכנרת”; אמנם, מעינו של ההוגה לא נעלם „זרם-התמיד לים המוות”, אך לב המאמין יקרא: „אנה מפניך אברח ואתה בקרבי”.

נוכח מי „שלא ישיגוהו כל משיגי הגוף”, חוזר המשורר-ההוגה ותוהה על שאלות נצחים, כגון מותר האדם מן הבהמה:

„— הסוסיס יודעים לשם מה נרתמו לעגלות,

הכלב יודע למה נקשר לשער הבית,

אך היודע אדם לשם מה נשלח לכאן?”

* מאיר בוסאק / „בהימוט גשרים” — שירים, הוצ’ „עקד”, תשל”ז.

כך יתהה על חידת מיליוני שמשות, בעלי-יחיים וצמחים, הנשרפים לאפר במיליוני גאלקסיות, ולא יהיה מי שישאל „וכל זה לשם מה היה“?
 אם יש את נפשך לדעת המעיין ממנו שאבו יושבי-צלמוות עוז לעמידה מול מרצחיהם, האזן לשירי-חסידות, המנצנצים כאן כזיקי אור באופל.
 הנה בלדה זהובת-אגדה על ר' מנדיל מרימנוב, וספר-תורה בורועו, המשמיע באזני יהודים, מוקפי ס"ס באושביץ, דברים שאמר במסע-נפוליון למוסקבה: „שותת דם יהיה זה גופי — ובלבד שגם הוא, הגואל, על גופי יצעד — —“.
 בתום אמונת חסידים ויראים, כי „צדיק גוזר והקב"ה מקיים“, מתואר מאבקו של רב מנדיל מגוראי עם מלאך-המוות, הבא ליטול נשמת רב בונם מפשיסחא. רוח מזמורי-ההילים ותפילות משוררי זמננו, י. צ. רימון ומרדכי טמקין, מרחפת במחזור „תפילות“, אלא שאצל בוסאק, נוסף להמיה הלירית מימד ההגות של תוהה על חידת הבריאה ועילת-העילות, תוך דביקות עד כלות-הנפש באדון הכל. אמנם כן, כמאמין בן-מאמינים, שנצרך בוועת-הזוועות, יחצוב פסוקי אמונה, אש על גבי אש:

וגר-רחול של חוץ ושל גל
 „— יש הקובע גודל — —
 הקורא — — חנון ורחום“.

על אף התנסויותיו האיוביות, הוא זוכה ומקיים עם בורא-עולם את הדיאלוג הבוררי האינטימי של „אני-אתה“:
 „— לפני מי אשפוך
 את לבי כים — —
 שבידיך הכל, ועם זאת, ועם זאת“.

ד.

בולטים בקובץ שירי האהבה, שעתיק וחדש מזוגים בה, בת-קול משיר השירים וצלילי מודרנה, מהדהדים כזכרון נוף-נעוריו הפולני-רומנטי, בפסוקים כהם ישיר, לצלילי שופן, לזו שאהבה נפשו:

„גופך — מזרקה בגן
 חיוכך — נרקיס באביב — —
 צעדיך — צלילים עלי פד“.

אכן, מזוככת אהבת משורר עברי, שתופת-יגונים על ראשה, אהבה צרופה לבת ח'י אביבים, שהיתה אור ללבו, והיא לא ידעה, והאור נאסף עמה ביגון שאולה. שיר זה נסמך לפסוקי אלגיה:

„על שראו שתי עיני — —
 בעולם ולא נהנו
 מול צניחת עלטה
 — אתן את הדין“.

ב„רשימות מביילינסון“, רחשי לב משורר מבית-המכאובות, ישאל: „היכן מי ששכב אתמול בזו מיטתי?“ ונוקבת תהיתו הפילוסופית: „הרופאים — הם רואים פה הכל / איכה זה רופאים מולידים?“.

* * *

בצורה, שירים מבהיקים בכל צבעי הקשת, ובראשם, האדום והתכול והירוק, שלל צבעים המקרין צלילים ובני-צלילים, שתמיד נעימתם מינורית ודממה עוטפתם בעדנה:

„אדמומית במאפל צמרות,
 תהיה מול גבהים אפורים
 מכחילים-מאדימים
 — ארגמן לכחולים גולש“.

גון וצליל חדש נוספו לשירת מאיר בוסאק, שריאליה וסורריאליה, נוסטאלגיה מתרפקת וסקפטיות צורבת ואמונה צרופה בכור, משמשים בה במזיגה להפליא. „בהימוט גשרים — בהתערער מוסדי ארץ ואדם, לעברי פי תהום — צומח באיתן אילן האמונה והתקומה“.

מעשה בנקמה*

בכניסה למוזיאון יד-ושם התערוכה הראשונה מראה ספרי תורה שחיללו הנאצים ומשם מתקדמים לתוך האולם ורואים איך התפתח והתגלגל הסיוט בשלבי השונים.

בפעמים הקודמות עמדתי לפני התמונות וההסברים איך-אונים, וגם הפעם שאלה אחת חדרה שוב ושוב בתוכי — למה? לא השאלה „איך” כי הרי אני חושב שאני כבר מתחיל להבין איך הנאצים ועוזריהם ביצעו את הפשע הזה. והנה אני עומד ומסתכל בפניהם של אחי בני-ישראל כשנאצים גוזרים להם את הפאות והזקן, צור חקים עליהם ולועגים להם, מרביצים להם, יורים בהם, מכניסים אותם ל־תאי-הגזא ושורפים את גוויותיהם, מע־בידים אותם בעבודת פרך, כמו אבות־אבותינו במצרים.

והנה, אני יליד ארצות הברית, יליד הגולה, עומד על אדמת ארץ מולדת חמוש רובה צ'כי ישן שאינני יודע אפילו איך להפעילו, אבל בכל זאת יש בידי נשק וזה רגש מצוין, כי בתוכי הדם גועש ולמרות התיסכול שאני מרגיש שאין בכוחי לעזור לאנשים בתמונות, אני מרגיש חזק ושיש ביכולתי למנוע אסון כזה מלקרות שוב.

אנחנו העולים לארצנו ומתיישבים בשממה, בנוכחותנו נבטיח את בטחון העם היהודי. עם הרובה הנישא על כתפי אני נשבע בלחש שנקמת דמם תהיה התיישבותנו. „ושבו בנים לגבול־לם” אני חושב.

אנחנו חוזרים לאוטובוסים ומניחים את הנשק במדף לתיקים מעל לראשינו.

„היה מוזר להכנס לשם עם רובה, לא?״ שואל מייק.
„עוד איך”.

יונתן מקסימון
(שביל הזהב, ערך)

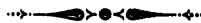
לא ציפיתי להרגשה שתחזור בתוכי כשנכנסתי למוזיאון השואה ביד-ושם. זאת לא הייתה הפעם הראשונה שביקרתי במקום המזועזע הזה. ואני יהודי שדי שקוע בהיסטוריה של עמנו, כדי לדעת מה זאת השואה ומה היא משמעותה של מדינת ישראל עקב התקופה הנאצית.

פעמים קודמות נכנסתי לשם ולא ראיתי דברים חדשים ולא למדתי עובדות חדשות, כי למרות שהייתי אז רק בן 17, כבר קראתי ספרים וראיתי את התמונות הבלתי נשכחות. אבל הרגשתי שיהודי, מצווה עלי לחדש את זכרוני ולמלא את מצוות חג הפסח: „בכל דור ודור חייב אדם לראות עצמו כאילו הוא יצא ממצרים...”

גם הפעם, וזה שש שנים מאז ביקורי האחרון במקום, אני מזועזע מחדש. רק הפעם, בשינוי. הפעם נכנסתי כשאני נושא רובה צ'כי ישן על כתפי וביד שמאל חגור מלא כדורי. לא בכוונה נכנסתי חמוש. פשוט יצא שלוא אני וחברי לגרעין מייק, שגם לו היה רובה, לא היינו לוקחים את הנשק, הוא היה נשאר באוטובוס פתוח. לא ידענו איך להפעיל את הרובים ואמת הדבר, שלא ציפינו לצורך להשתמש בהם.

כבר בבוקר הזה ביקרנו בשחזור ירושלים וגם אז נשאנו את רובינו. במשך יתר היום, בביקור בכותל המערבי, העיר העתיקה וואדי קלט הלכנו חמושים ולא הרגשנו משמעות כלשהי בדבר.

(*) יונתן מקסימון הוא בן כ"ג. בנו של סעדיה, שפירסם כמה סיפורים בעברית, ובן-בנו של ש. ב. מקסימון, המסאי, המחנך והעורך, בעל „גוילים”, — עבד יונתן לאחר שסיים חוק לימודיו במכללה, כשנתיים בעתון יומי בפלורידה. בראשית תשל"ז הצטרף לחוג תלוצים מאמריקה, שהקים קיבוץ „יהל” בנגב הדרומי, על גבול ירדן.

זכר ליציאת מצרים במקרא ומשמעותו

(הערות מתודיות-דידקטיות להוראת הנושא)

מאת גדליה זרדי

הנה כי כן, אם נעיין ונעקב ונראה כיצד מתפרש נושא זה בתנ"ך או נבחין בשלושה ענינים עיקריים בנר שא יציאת מצרים, המהווים יסוד מוֹ-סד במחשבת ישראל. ואילו הסיפור על השיעבוד ועל היציאה לחירות — תפקידם כעלילה, כרקע וכנסיבות. ענין ראשון שהוא לא הסיבה, אלא התכלית הוא הרעיון, שכל הנושא הזה הוא חטיבת תשתית בתכנית ה־אלוהית לשם הכשרת עדת בני יש־ראל לקראת קבלת עול תורה ומצוות בהר סיני. כלומר, במקרא מתפרש ה־מקום מצרים, כעין מחנה אימונים ותחנת נסיונות. מכאן הדימוי "כור", ככתוב: "ויוציא ה' אלוהיך מכור הברזל", שכן האש בכור מצרף את הברזל מהפסולת ומחשלו. הוא הדין בתחנת הנסיונות השניה והיא המדבר, ככתוב "המוליך ארבעים שנה, למען ענותך לנסותך — להיטיבך באחרי־תך". — הוכחה נוספת כי לפנינו תכנית אלוהית יוזמה מראש הן העוֹר־בדות הבאות, כאשר היה רעב בארץ מצווה ה' ליצחק ואומר: "אל תרד מצרימה, שכון בארץ הזאת..."

ואילו את יעקב מזוהי ה' דווקא לרדת למצרים ואומר לו: "אל תירא מרדה מצרימה, אנכי ארד עמך ואנכי גם אעלך עִלָּה..." ולאברהם, בברית בני הבתרים — תוך הבטחה כי זרעו יירש את ארץ הבחירה — משום־מה אלהים כבר מודיע לאברהם על גלות מצ־רים ואומר "ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ מצרים ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה" וכו'....

התרומה הגדולה ביותר של הגניוס העברי לאנושות כולה היא האמונה המונותאיסטית, אשר דיגלה הניפו בני ישראל ופתחו במלחמה לשיחרור ה־אדם מהשתעבדות לעבודת נגד ואבן. זוהי מלחמת הרוח והמפשט עץ החמ־רי־המוחשי. היות ופרעה נחשב גם הוא כאל — המאבק איתו מתפרש במקרא לא רק במגמה לשיחרור בני ישראל מעבדות פיזית, אלא כאן ל־פנינו פתיחת המערכה של אמונת הייחוד נגד העולם האלילי. והרי כמה סימנים למאבק זה גם בלשון הכ־

בהוראת הנושא של יציאת מצרים אין להסתפק בסיפור על השיעבוד ועל היציאה לחירות, שכן, זוהי רק המס־גרת העלילתית, או הסיבה. מעניי־נים דברי הנביא עמוס בנקודה זו. בפרק ט' מכריז הוא: "הלא כבני כושיים אתם לי בני ישראל". כוונתו למושג העממי המוטעה, כי עצם העוֹר־בדה, שה' הוציאם ממצרים, בוזאת בלבד הם נחשבים העם הנבחר, ובטוֹר־חיים הם, שה' יגן עליהם ללא תנאי. לכן, מכריז עמוס ואומר: "הלא כבני כושיים אתם לי בני־ישראל... הלא את ישראל העליתי מארץ מצרים ופלש־תים מכפתור וארם מקיר..."

עלינו להקדים קושיה ב"סדר" ה־פסח ולשאול: למה זה עולה שמה ועניניה של אומה זו, מצרים — ומנס־רים בחללו של התנ"ך כולו? גם בהלכה וברבים מתריג מצוות — בכל אשר תפנה תמצא זכר ליציאת מצרים — כמו שנאמר: "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך", וחז"ל הוסיפו: "ימי חייך — הימים, כל ימי חייך — הלילות". ולא די בזה, אלא שעוֹר, אמרו: "ימי חייך — העולם הזה, כל ימי חייך — להביא לימות המשיח", כלומר אפילו לעתיד לבוא, לכשיבוא המשיח נהיה עדיין חי־בים לספר ביציאת מצרים. שמא תא־מרו: הכוונה לחובת הלימוד לשם ידי־עת הפרשה — הריהו מוסיף: "ואפי־לו כולנו חכמים, כלנו נבונים, כלנו זקנים, כלנו יודעים את התורה — מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים, וכל המרבה לספר ביציאת מצרים — הרי זה משובח".

ויש לציין שפסח הוא היחיד במועדי ישראל שנצטוו להגיד ולספר עליו. כל כך למה? הלא המצרים לא הח־ריבו את ארצנו, לא שרפו מקדשנו, ולא הגלו אותנו ממולדתנו, כשם שעשו בנו האשורים והבבלים. ועוד: עם כל חטאיהם של המצרים, אשר התנכלו בנו, הרי מכל אויבינו, רק עליהם נאמר: "לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו". ובנביאים ישעיה וירמיה נא־מר, שה' ירפא וישקם את מצרים אחרי הענישו אותם...

מעשה הפירמידות, הספינקס וחניטת המתים.

להלן משתמש גם הנביא ישעיהו באותה לשון. בפרק י"ט קוראים אנו: "הוי היורדים מצרימה ועל סוסים ישענו ומצרים אדם ולא אל וסוסייהם בשר ולא רוח". — המונותיאום, כלומר האמונה באל יחיד ומפשט, העלתה את האדם לדרגה של הוגה דעות המסוגל ליצור בדמיונו יש מאין, שום מחשב אלקטרוני, אף המשוכלל ביותר לא יוכל אף פעם ליצור עוֹלָמוֹת, להשיג חוויות ולשתף בהם את הזולת — וכל זה ללא כל גתונים, אלא יש מאין. רק האדם הוא בעל תפישה בשלושת הזמנים: הווה עבר ועתיד. האדם משיג חוויה של שמחה, או צער ותרטה על דבר שאירע בעֵבְרַת הַרְחוק, כמוֹכֵן מסוגל האדם להגיע לחוויות מדבר שטרם בא לעולם, אלא הוא צפוי בעתיד, ב"אחרית הימים..." והרי גם חגי ישראל בנויים שלוש שכבות ושלושה זמנים. ניקח לדוגמא את חג הפסח. הוא חג האביב, כלומר חג ההווה של העונה המחזורית. בִּשְׁכֵבָה שנייה הוא חג העבר, "זכר ליִציאת מצרים". והוא חג העתיד, שכן בכל דור ודור חייבים אנו לזכור שֶׁלְעוֹלָם קיימת הסכנה של השתעבדות פיזית, או רוחנית, וזאת גם עקב הנטייה של בני אדם להעדיף השתִׁעֵבְדוֹת על קבלת עול מוסרי ואחריות של חירות. וכנראה קל היה יותר למשה רבנו להוציא את ישראל ממצֵרִים מאשר להוציא את "מצרים" מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל, כמו שנאמר: "אהבתי את אדוני... לא אצא חפשי". וברות זה נבין טענתו של דור המדבר: "זכרנו את הדגה... אשר אכלנו במצרים חֲנָם". לכאורה תמוה הדבר: מה פירוש "חנם"? וכי משה רבנו תבע מהם תשלום עבור האוכל? אלא, המדובר בחובות ומצוות רוחניות ומוסריות שֶׁהֵטִילוּ עליהם...

הענין השלישי, המתחייב מהנושא. יציאת מצרים מתפרש כבסיס והנמקה בתביעותיהם של הנביאים כולם ושל תורה למעשי צדקה וחסד בין אדם לחברו. בס' דברים, ה' י"ד, בענין השבת נאמר: "למען ינוח עבדך ואמֵךְ כַּמוֹךְ" ומיד מוסיף הכתוב: "וזה כרת כי עבד היית במצרים, על כן אנוכי מצווך את יום השבת". וכן... ואתם ידעתם את נפש הגר, כי גרים הייתם בארץ מצרים". הנביא

תוב: אלהים אינו אומר לפרעה רק "שלח את עמי" — אלא הוא מוסיף את עיקר המטרה "ויעבדונו" — בחינת "לי בני ישראל עבדים ולא עבדי דים לעבדים" להלן — עונה פרעה למשה: "לא ידעתי את ה'" ואחר כך הוא מוסיף "ובני ישראל לא אשלח". — לעומת "לא ידעתי..." שבפי פרעה חוזר הנימוק המלווה את המכות — "למען ידעו מצרים כי אני ה'", וכן גם "למען תספר באזני בנך וכן בנך" וכו'...

יש מבחינים גם בסוגי המכות סימנים למאבק האידיאלי, כגון: למה מכת הדם ליאור? והתשובה: היות והמצרים האמינו באל הגילוס, ששמו "חפי". בקשר לכך מתבאר כתוב הנראה סתמי או מיותר. ה' מצווה למשה: "בא אל פרעה הננה הוא יוצא המימה". לשם מה תוספת זו? — מסתבר, איפוא, שהכוונה כאן להראות למשה את הזמן ואת המקום, מתי ואיפה ליצוא את פרעה, דהיינו: שעה שהוא יוצא בבוקר לפולחן האליל "חפי". וכן במכת הצפרדע, רמז לאִילַת הפריון "חיקת", שחצי גופה צפרדע. ובמיוחד מכת הכנים, עליה הכריזו חרטומי מצרים: "אצבע אלהים היא..." וגם במכת החושך הכוונה לאליל "רע". מכאן השם רעמסס, כִּי לומר בן האל "רע".

כך נבין למה אלהים מצטמצם, כִּי יוכל ומכריז במעמד סיני: "אנכי ה' אלהיך, אשר הוצאתיך מארץ מצרים" ואינו מעדיף את הנוסח המקיף והקוסמי יותר: "אנכי ה' בורא שמים וארץ", שכן אחרי פתיחה זו בא מיד האיסור: "לא תעשה לך כל פסל". ובמעמד סיני בא לידי בטוי שיא המטרה שבפתיחת המערכה נגד פרעה, המסמל נציג העולם האלילי. סימן נוסף בלשון הכתוב לעובדה שֶׁהַמַּאֲבָק עִם פְּרֵעָה מְסַמֵּל פְּתִיחַת הַמַּעַרְכָּה שֶׁל הַרוּחַ נֶגַד הַחוּמֵר, הוּא הַשִּׁי מוֹשֶׁ בְּדִמּוּי "סוסיים". בס' דברים, י"ז, בין יתר האזהרות, נאמר למלך: "ולא ירבה לו סוסים ולא ישיב את העם מצרימה, למען הרבות סוס". וכי יעלה על דעתו שהכוונה כאן כי עקב ריבוי הסוסים יוריד המלך את עמו מצרימה, מבחינה פיזית ממש? ומה טעמה של התוספת "למען הרבות סוס"? ברור, איפוא, שגם הדין מוי סוסים בא באותה משמעות של תרבות חומרנית. היינו יכולים להוסיף

יינים בנושא הנידון לא יצא ידי חובתו כמורה ומחנך — ואלו הם: א. מצרים כזירת הנסיונות למען הכשרת עדת ב"י. ב. פרעה ומצרים בפתיחת המערכה של המונותאיזם נגד ההשתעבדות לחומרי ולמוחשי. ג. מצרים כבסיס והנמקה לתביעות הנביאים לקיום המצוות בין אדם לחברו. וכן: "כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך, כי אני ה' רופאך". ושאלו נשאל: אם הקב"ה לא ישים עלינו כל מחלה — לשם מה הרופא? מסתבר, איפוא, שהכוונה למחלה רוחנית, כלומר לזיקה לחומרי ולארצי בלבד, ואילו במלה "רופא" הכוונה לרפואה מונעת, שכן, תורת חיים ניתנה לנו המיועדת לחסן אותנו בפני "מחלות מצרים..."

עמוס פרק ב', מכריז: "שמעו את הדבר הזה, אשר דיבר ה' עליכם על כל המשפחה אשר העליתי ממצרים — רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על כן אפקד עליכם את כל עונותיכם". וירמיהו פרק ל"ד קורא לאדונים אשר שבו ותפשו את אחיהם בני ישראל לעבדים: "כה אמר ה' אנוכי כרתי ברית את אבותיכם ביום הוציא אותם ממצרים, לאמור: שש שנים יעבוד" וגומר...

הנה כי כן, זכר ליציאת מצרים נעשה למעין שטר לפירעון, כאילו אמר: "אתכם הכשרתי בתחנת הנסיונות, בכור הברזל, על כן אני תובע מכם אחריות מוסרית יתירה..." לסיכום: בפרפרזה מההגדה של פסח: מי שלא עמד על שלושת הענ-

מחודש לחודש / סוף מעמוד 127

טריטוריאלי ולממש את זכותה להגדרה עצמית. אך הפלשתינאים חייבים להכיר בקיומה של ישראל בהתאם לחוק הבינלאומי.

מעניין לציין, כי גם פיליפה גונזאלס, מזכיר המפלגה הסוציאליסטית בספרד, שבא לועידת "העבודה", הדגיש במסיבת עיתונאים בת"א, כי מפלגתו אוהדת את מדינת ישראל, ואם תזכה ברוב בבחירות הבאות בספרד תקשור מיד קשרים דיפלומטיים עם ישראל. הוא אמר: "קשריה של מפלגתנו עם מדינת ישראל קיימים מיום קום המדינה, רבצנו יחד באותן חפירות, לחמנו יחד בעד אותם העקרונות, ואנו קשורים קשר אמיץ עם מפלגת העבודה הישראלית. אנו מאחלים לכם הצלחה בבחירות. אנו בעד קיומה של מדינת ישראל בחופש מלא — אך בלי לנקוט עמדה לגבי הפתרון בעניין העם הפלשתיני. בקרוב ייערכו בחירות לפרלמנט הספרדי (במאי או ביוני) והסוציאליסטים מקווים לזכות ב-25—30 אחוזים מן הקולות של המצביעים. מפלגתנו — אמר — מוכרת עכשיו כליגאלית בספרד, והיא מתנגדת לצירוף הסוציאליסטים הספרדים לאינטרנציונל של הארצות הלא-דימוקרטיות" (הקומוניסטיות).

לבסוף נציין, כי גם יו"ר המפלגה הסוציאליסטית בפרלמנט של פורטוגל, פרנצ'סקו זניה, שבא לועידת מפלגת העבודה בישראל, אמר, שהוא מצפה כי בעתיד הקרוב ייכונן יחסים דיפלומטיים בין ישראל ופורטוגל ויחלפו שגרירים בין שתי הארצות. לדבריו, רק סיבוכים ביורוקרטיים עיכבו עד כה תהליך זה. הוא גם הדגיש, כי חלפה סכנת הדיקטטורה בפורטוגל וכן הסכנה של דיקטטורה קומוניסטית-צבאית. אמנם, הממשלה הסוציאליסטית הנוכחית היא ממשלת מיעוט, אבל הוא מקווה, כי הצליח להתגבר על הקשיים הכלכליים והמדיניים של פורטוגל.

מכל האמור לעיל ברור, שהמנהיגים הסוציאליסטים שבאו לועידת מפלגת העבודה — נתכוונו לעזור לה בשעת מיבחן זו. גם אם השקפותיהם על המזרח התיכון אינן חופפות בכל את השקפות מפלגת העבודה, הרי הפגנת תמיכתן במפלגת העבודה היתה דבר בעיתו, במצב המדיני בישראל כיום, בשעה ששורת אירודאות רבה ביחס לתוצאות הבחירות הבאות לכנסת התשיעית.

י. מישאל

גלויות־אור. מירושלים

מאת י. ד. אברמפקי

בחירות בישראל

רבי אחד היה מצפה תמיד לביאת־המשיח, ושני אנשים העמיד לו, אשר יהיו ערים כשהוא ישן, שאם ישמעו פעמי־הגואל — יעירוהו מיד. לילה אחד התחילו לצים תוקעים בשופר גדול. קרב הרבי אל החלון והתחיל מקשיב רב קשב ומאזין בכל מאודו. לאחר זמן־מה נאנח ואמר: לא, זו לא תקיעת שופרו של משיח!...

לא רב ולא רבי אני, אבל אני צמא־משיח, כמה־גאולה. ומבקש אני מכל אחד: אם תראה משיח בא — קראני מיד, פקח עיני לאלתר. ומאזין אני: אולי אשמע פעמי־משיח. וכל מי שבא — עיני נטויות אליו: הוא? ומיד ואני משפיל עיני: לא הוא יגאל אותי בקרוב. ועדיין אני מצפה למשיח.

בארץ־הבחירה קרבו ימי־הבחירות. אני מוציא ראשי לרשות־הרבים: מי יגאל? ואני יודע בודאות גמורה: אין משיח לישראל, אין משיח בישראל. עוד לא. אנו בארץ — דור־הפלגה כמעט. שוב פילוגים ובני־פילוגים. ומישמצים פורחים מכל עבר.

ומי שקושר קטגוריה — הוא קושרה ומאחיזה ביתד התקועה עמוק, ולא תיזח על נקלה: החברה בארץ נתיאדלנה "ידלון" עמוק, היא מיודלנת לפני־ולפנים. הארץ ניתנה ביד "ביצועיסטים": זו מלה שהשרישה בארץ. מהו "זה ביצוע? רבן שמעון בן גמליאל אומר: המעלה את הקטן למקום גדול והגדול למקום קטן — זה ביצוע, וחכמים אומרים: כל המבצע הרי זה חוטא." (ספרי־פינקלשטין, פיסקא י"ז עמ' כ"ט).

כל אחד שואל את חברו: למי אתה בבחירות? והנשאל, אם הוא בר־לבב ונותן כנגד לבו את מצבי־הדברים, עונה: עתה באתי לבחון ולבדוק ולהרהר ולעייין ולהכריע.

וקשה ההכרעה. הכפיים מטילות פתקים לקלפי, זו מלאכת־כפיים, על פי רוב בלי תבונת־כפיים, ולואי והיו הכפיים המצביעות ובוחרות כפיים נקיות תמיד. קשה ההכרעה. על מאה ועשרים מקומות בכנסת נלחמים כאלפיים איש. מי "עומד במלכות"? * מי יעמיד את השעה, מי יעמיד את המלכות ואת הארץ? ומעשה שר־צבאו של קיר"ה שבא, במלחמת־העולם הראשונה, למחנה ומצא כל החיילים לבושים בגדים צואים. מיד פקד: לתת לכל חייל בגדים נקיים! טען ראש־המחנה: מה אתן להם ואיך כל? אם כן — גזר שר־הצבא — יחליפו אלה באלה, זה עם זה!...

נדמה לי: אין חילופין, לפי שעה, בישראל. לא בא, עוד לא בא, משיח. ועם כל זאת, ואף על פי, בוא יבוא בעיתו.

דוב סדן בן שבועים וחמש

הוא וירטואוז. הוא נראה בתוכנו כשריד מ"זמרי־ברוד", אשף־מישחק־פורים. הוא כתב ספר "המנגן המופלא: גוזיקוב", זה שצרף קש לקש, זה ה"מקושש" הנפלא, שהפיק קולות־נועם מ"כלי" זה אשר יצר לעצמו. אף סדן עצמו הוא "מנגן מופלא" כזה: אף הוא המציא כלי־פריטה חדש: הרכיב מין בשאינו מינו והריחו פורת ומפליא. כל כולו ספר־שעשועים.

יש אומרים: "שני הקצוות" של הספרות העברית הם: אחד־העם מזה ודוב סדן מזה: אחד־העם הוא המתח הגבוה של כובד־ראש, הוא פיסגת־האמת. דוב סדן הוא עלויה־שעשועים, לולין ולהטוטן, ההולך על חבל נטוי, אבל יודע להלך, לא ילך על קידוש־השם, לא יכשל ולא ימעד. להטוטן בלי להט. בלי אש

(*) "עמידה במלכות" הוא מונח מיוחד בפי חז"ל, שנעלם מעיני המילון העברי, ועדיין לא נרשם: "אמר ליה: הרי את עומד במלכות... אמרו: לא היה (יום א', שניים) ג' ימים עד שבא אליו דינפלא מעירו שמת קיסר ונמנו עליו לעמוד במלכות" (אבות דרבי נתן פרק ד'). "שכן מצינו בשאול בשעה שאמר לו: עמוד במלכות, היה מתחבא" (שם, פרק י').

אוכלה. הוא מאודמר כולו. זה ימים רבים אשר נתאדמר. לא מורה צדק הוא. המורה הפרופסור, שלא כאחד העם שלא נשא נפשו ונפשנו, אלא שחקן, שהאמנות גופה עיקר לו. הוא עמקה המצאה, מישור-החכמה" רחב. איננו "רבי" לרוב אחיו. ויש האומרים: הוא, דוב סדן, מעלה על הדעת את אשר אמר מנדלי בשעתו, וכך היה מנדלי אומר: סוקולוב הוא חבית ריקה, אלא שהחבית מלאה תורה וחכמה עד שפתה העליונה. סדן הוא קערה, והקערה מלא גרעינים וצימוקים עד אפס מקום.

והכמות, השפע, של הצימוקים — איכות לעצמה. הוא יולד בלי חבלי-לידה ולא במיסכנות. הוא "ראש" פורה, בעל-מוח מחודד ואיש-החידוד. לא ברעם ובוזעם כוחו ודרכו. הוא איש-ההברקות. וההברקות עולות ברק. אלפי ניצוצות עולות עמוד-אור.

ועוד יאיר נרו ועוד יתיו גיצים.

ידיעות

הארצות ללא הגבלת גיל. יעונקו שני פרסים שוים. כל פרס — 5000 דולר. בדבר פרסים לפנות אל התחרות הבין-לאומית "שואה ותקומה", תל-אביב, ת. ד. 11180.

רחובות במדינת ישראל על שם הלל ואהרן צייטלין ז"ל

רחוב בירושלים נקרא רחוב צייטלין על שם הסופרים והוגי הדעות הידועים הלל ובנו אהרן צייטלין ז"ל. טדי קולק, ראש עיריית ירושלים הודיע על כך לאלמנת המשורר אהרן צייטלין, רחל. כמרכן קיבלה ידיעה ממר אברהם הרמן, נשיא האוניברסיטה הי-עברית, כי ועדה-הפעל של האוניברסיטה החליט ליחד חדר מיוחד בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית, שבו ישתמרו כתבי-היד ותעודות של אהרן צייטלין וכמרכן תיוסד מילגה שנתית על שמו לתלמיד בפילוסופיה שיצטיין בלימודיו.

ד"ר מ. נדב, ראש המחלקה לכתבי-יד ולארכיונים הודיע, כי מר יהואל שיינטוק, מתכנן תכניות להנהיג את לימוד כתביו של אהרן צייטלין בחוגים לספרות.

פרס לתרגומים ע"ש משרניחובסקי

השנה הוענק פרסי טשרניחובסקי למשורר ולמבקר הידוע, פרופ' שמעון הלקין על תרגומו משירי המשורר היווני בן-דורנו גיאורגיוס ספרוס, וכלל תרגומו מספרות ה-עולם. הזוכים האחרים הם ק. א. ברתינו על תרגום הספר "מן הגדול" לאלן פורנייה מצרפתית.

ד"ר יוסף בן-שלמה זכה בפרס על תרגום ספרו של פרופ' גרשם שלום "פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה". ד"ר ישראל אלדד קיבל את הפרס על תרגום כתבי פרידריך ניטשה.

פרופ' הלקין אמר בדברי התודה, כי הוא כבר זכה לפני 20 שנה בפרס טשרניחובסקי לתרגום, והוסיף כי לפי דעתו צריך היה להעניק את הפרס למתרגמים צעירים שהם מתרגמים למות. כן העלה רעיון, שיש להקים קתדרה לתרגום באחת האוניברסיטות. "משואה לתקומה" — יצירות א. צ. גרינברג, ישראל אלירז ואבא קובנר, כנושאים לתחרות הבין-לאומית ליצירה מוסיקלית

לקראת חגיגות שלושים שנה למדינת ישראל בשנת תשל"ח הכריזה קרן ראובן ועדיית הכס באוניברסיטת חיפה על תחרות בין-לאומית לחיבור יצירה מוסיקלית בנושא שואה ותקומה בעזרת שוש יצירות שיריות שנכתבו עלידי סופרים עבריים בני זמננו. שלוש היצירות הן: "קודש קדשים" — אורי צבי גרינברג; "האש וההרים" — ישראל אלירז; "עולה לילה לילה" — אבא קובנר.

התחרות פתוחה לקומפוזיטורים בני כל

ברכת "מזל טוב" לידידינו היקרים
ד"ר חיים ליהף ורעייתו חוה
להולדת נכדם
יונתן איל
לבתם עדה ולבעלה ד"ר עוזר ישכר
ראדזין

מי יתן וירוו ממנו רוב נחת ויוזכו
להכניסו לתורה ולחופה ולמעשים טובים
ח"י ולדמן וב"ב

משוררים צעירים, תרגומים מספרות העולם ומסות בעניני מדעי החברה, מדינה, פסיכולוגיה ועוד.

בחוברת האחרונה, 72, משתתפים פרופ' משה מעוז (אם חלו תמורות בעמדות אש"ף מאז מלחמת יום-הכיפורים); המזרחן נסים רג'ואן (על התמורות שחלו בעמדות הרעבים כלפי המערב וההתמערבות); ד"ר מרים בייקר ורות מילר (רעיון ירושלים ב-ספרות האמריקנית 1894-1630); גבריאל צפרוני (האוניברסיטה האמריקנית בבירות); אברהם לבינסון (שודדי הים הברברים והצי האמריקני הראשון); שולמית לסקוב ופרופ' גרשון ויילר (פרשת חייו של הנחוד הביל"וי אברהם משה הכהן) — וכן גם שירים, סיפורים ורשימות בקורת.

אבידות

משה ריבלין ז"ל

בירושלים נפטר העתונאי משה ריבלין. אביו, ר' יוסף, היה ראש חלוצי בנין ירושלים וממייסדי פתח-תקוה. המנוח ישב כמה שנים בניו-יורק והיה מסופרי ה"מורגן זשורנאל" וה"טאג". לפני כעשר שנים חזר לישראל ועשה את ביתו בגבעתיים. כבן שמונים היה במותו.

אלימלך מגיד ז"ל

במונטריאל, קנדה, נפטר המחנך הידוע מבוגר החינוך העברי השלם במדינה, מר אלימלך מגיד — המנוח, יליד עיירה קנישין, הסמוכה לביאליסטוק, הגיע לקנדה לפני כיוכל שנים וייסד בה בית-ספר עברי תיכון כליימי ל-מופת. הוא הקים תלמידים רבים שנתחנכו על אהבת התורה, המסורת והלשון העברית ולערכי ישראל הדתיים-הלאומיים.

קתדרה לחקר יהודי אוסטרליה הונגריה באוניברסיטה העברית

קתדרה חדשה בהיסטוריה יהודית תוקם באוניברסיטה העברית בירושלים ע"י מר יוסף פטמן מניו-יורק.

המחקר והלימודים בקתדרה, שתיקרא על שמו של מר פטמן וע"ש רעייתו המנוחה מרגרט, יוקדשו בעיקר להיסטוריה של יהודי מרכז אירופה תוך שימת דגש על היהדות האוסטרית-הונגרית.

קתדרה חדשה זו תאפשר הרחבת ההוראה והמחקר של הקהילות היהודיות שבמרכז אירופה.

מר פטמן, לשעבר נשיא הסניף האמריקאי של הפדרציה העולמית של יהודים יוצאי הונגריה, הקים את הקתדרה באוניברסיטה העברית תוך התייעצות עם פרופ' משה כרמלי, פרופסור אמריטוס למדעי היהדות ב"ישיבה אוניברסיטה" בניו-יורק.

פרופ' שלום אברבנאל, רקטור אוניברסיטת ת"א

סגנט אוניברסיטת תל-אביב בחר בשלום אברבנאל, פרופסור למתימטיקה שימושית, לרקטור האוניברסיטה. פרופ' א. עשה את לימודיו האקדמאיים באמ. איי. טי. (המכון הטכנולוגי של מאסאצ'וסטס) וקיבל בו את התואר ד"ר בשנת 1959 באירודינמיקה תיאורטית. בשנת 1964 התמנה באוניברסיטה לראש המחלקה למתימטיקה שימושית ו-לאחר מכן כריקן הפקולטה למדעי הטבע. הרקטור היוצא הוא פרופ' שלמה סימונסון.

"קשת" — חוברת אחרונה

הרבעון הופיע במשך י"ח שנה. בחוברות "קשת" נתפרסמו יצירותיהם של ספרים ו-

THE NEWLY BUILT SCHAROME MANOR HOME FOR ADULTS — IDEAL RETIREMENT

631 FOSTER AVE., Corner of Ocean Parkway — In the Heart of Brooklyn

Strictly Kosher — Delicious Meals — Diets
Every Room Has Private Bath — Air Conditioner, TV, Carpeting and Telephone
24-Hour Attention — Doctors & Nurses On Call — Shul on Premises — Beautiful Tea Room
Fully Air Conditioned Lobby & Dining Room — Private Parking
Entertainment & Games Daily

FOR MORE INFORMATION WRITE OR CALL

SCHAROME MANOR, 631 Foster Avenue, Brooklyn, N. Y. — Tel. 859-2400

קלרה פרייליקושנר ע"ה

ביום ז', י"ז בשבט נפטרה הגב' קלרה פרייליקושנר. לילדת ניישטאדט-שירווינט קיבלה בנעוריה חינוך עברי וכללי ורכשה ידיעות יסוד בכמה שפות — עברית, רוסית, גרמנית ואנגלית, והכירה מיצירותיהם של סופרי הי עולם. — הנפטרת הצטיינה בנעים-מיזגה ועדינות נפשה. בנעוריה נישאה לאליהו שרגא פרייל, בנו של הרב החכם והסופר העברי, ר' יהושע יוסף. לאחר פטירתו של בעלה במיטב שנותיו התחתנה עם הלמן קושנר, חניך ישיבת סלו, תלמיד חכם ומשכיל ומתנגד-אמן. — היא הניחה אחריה שני בנים: גבריאל פרייל, המשורר העברי הידוע ויוסף קושנר.

ישורון קשת ז"ל

בביתו בירושלים נפטר בגיל כ"ד הסופר והמבקר הידוע ישורון קשת (יעקב קופלביץ). ליד סקווירה באוקריינה, עלה קשת לארץ בתקופת העלייה השנייה לפני מלחמת העולם הראשונה. אחרי המלחמה למד שנים מספר באוניברסיטות באירופה וחזר לארץ בשנת 1926. בין ספריו של קשת "צלילים" (שירים), "בדורו של ביאליק", "הבדלות", "אמדות", "יומן ירושלים" ועוד. קשת ערך במשך שנים מספר את "מאזנים", ירחון אגודת הסופרים העברים בא"י ותרגם מיצירות ספרות הי עולם. הוא זכה בפרס על שם ברנר, ביאליק, ששרג'יחובסקי ועוד. שלום לעפרו!

ISRAEL
Burials and American Disinterments
שלמה שאולזאהן
announces that RIVERSIDE continues to be the only licensed funeral director in the U.S. able to effect
Transfer to Israel within the same day
Har Hazetit Har Hamenuchot
And all Cemeteries in Israel
RIVERSIDE also is available as the
Sole agent for Sanhadrea Cemetery
RIVERSIDE only can offer this service:
Enroute to Israel within the same day
• Strict adherence to Halacha and Minhagim.
• Arrangements made during lifetime with no obligation.
• Chapel secured in any community.
RIVERSIDE
Memorial Chapel, Inc./Funeral Directors
MANHATTAN: 180 West 76th Street (at Amsterdam Avenue)/EN 2-6600
BROOKLYN: 310 Coney Island Avenue (Ocean Parkway at Prospect Park)/UL 4-2000
BRONX: 1963 Grand Concourse (at 179th Street)/LU 3-6300
FAR ROCKAWAY: 1250 Central Avenue/FA 7-7100
And Westchester Riverside Memorial Chapel, Inc.:
21 West Broad Street, Mt. Vernon/(914) MO 4-6800
Chapels in Miami, Miami Beach and Hollywood, Florida.
Solomon Shoulson/Andrew Fier

כנס תנחומים
הננו משתתפים באבלו ובצערו של המשורר **גבריאל פרייל**
על פטירת אמו האהובה, המלומדת והכבודה **קלרה ז"ל**
בעבודתו הפוריה והנעלה בשירה עברית,
ינוחם ולא יוסיף לדאבה עוד.
דודו, דודתו, דודניו
חיים זליג וברכה גארמן
הפרופ' גבריאל גארמן
יוסף וחנה גארמן

אנחנו משתתפים באבלו הכבד של
חברנו היקר, המשורר הדגול
גבריאל פרייל
בהילקח ממנו אמו המשכילה
ואצילת הרוח
קלרה פרייליקושנר ע"ה
ביצירתו החשובה ובזכרה הברוך ינוחם
משה ושושנה משרנוביץ
חיים וחנה ליה וז"ב
יצחק פינקל

שלחו תרומותיכם ביד רחבה אל:
United Charity Institutions
of Jerusalem
1141 Broadway 9th Fl.
New York, N. Y. 10001
Tel. 683-3221
בברכת חג כשר ושמח

קריאת הצלה
מאת מוסדות הצדקות המאוחדות
הרבנים הגאונים בארץ הקודש ובארצות הברית הכריזו על מגיבת חרום להצלת המוסדות לתורה וחסד המאוחדים בהצדקות המאוחדות, ובראשם הישיבה הגדולה ובתי הת"ת עץ חיים בירושלים. הושיטו יד עזרה לצדקות המאוחדות ובזכות זאת תתברכו שימלא ה' ית"ש כל משאלות לבכם לטובה.

PASSOVER GREETINGS ! חג כשר ושמח !

**We have
a bank
for you**

- TOTALLY FREE CHECKING
- BUDGET CHECKING
- ISRAEL SCENIC CHECKS
- ALL-IN-ONE SAVINGS
- CHAI BOND CERTIFICATES
- TRAVEL CASH CARD
- PERSONAL & BUSINESS LOANS

 Bank Leumi
Trust Company of New York

MEMBER FEDERAL DEPOSIT INSURANCE CORPORATION

MIDTOWN
579 Fifth Avenue, New York, N.Y. 10017
562 Fifth Avenue, New York, N.Y. 10036

WEST SIDE
1412 Broadway, New York, N.Y. 10018

DOWNTOWN
111 Broadway, New York, N.Y. 10006
25 Broad Street, New York, N.Y. 10005

BROOKLYN
188 Montague Street, Brooklyn, N.Y. 11201

BRONX
301 East Fordham Road, Bronx, N.Y. 10458

QUEENS
104-70 Queens Blvd., Forest Hills, N.Y. 11375
El Al Terminal, JFK Int'l. Airport

HEWLETT, LONG ISLAND
1280 Broadway, Hewlett, N.Y. 11557

**Passover
at the Spa... kosher**

**Passover: Cantor,
Seder, Services. Reserve now!**

- Glatt Kosher Cuisine
Supervised by Rabbi David Cohen
- 3 delicious MEALS Daily (plus snacks)
- FREE daily MASSAGE PERMITTED
DAYS
- POSTURE-YOGA Exercise Classes
- Health Club - SAUNA, WHIRLPOOL
- Heated INDOOR POOL

- NITELY DANCING &
ENTERTAINMENT
- INDOOR, OUTDOOR
TENNIS/GOLF available

All Spa and Resort facilities
open permitted days of Passover

Harbor Island Spa

ON-THE-OCEAN-WEST END, NEW JERSEY
TELE. (212) 227-1051 / (201) 222-5800
Call for information & a Free Color Brochure

SUPERVISED DAYCAMP - NIGHT PATROL

**NEW JERSEY
RESORT
FOR YOUR HEALTH
AND PLEASURE
Open
ALL YEAR ROUND**

ב. מאנישעוויטץ קאמפאני

General Office: 340 HENDERSON STREET, JERSEY CITY, N.J. 07302

את זה תאכלו

כל מיני האוכל אשר השם „מאנישעוויטץ“ נקרא עליהם, כמו:

מצה ותוצרת מצה וגם מצה-שמורה משעת קצירה; דגים ממולאים, מרק של בשר, עוף וירקות; חמיצות של סלק ועלי-שדה; מזון-תינוקות של בשר ועוף; רסק עגבניות עם פטריות; מינים שונים של עוגות — גם בלי סוכר ובלי מלח; עוגת-פירות; מקרונים; כליל-עוגות (קייק מיקסעס); כליל כופתאות וגם כליל לכיכות מתפוחי אדמה; פירות-שמורים ופרפת-פירות; מיץ — תפוחים ועגבניות; ארוחות קפואות למוסדות וגם ליחידים; מריח-פירות — תפוזים, אפרקסים ותות-שדה, וגם מיץ-תבלין (קעטשאפ) -- תוצרת ישראל; ריבה, דבש וסוכריות; מלפפונים חמוצים וגם כרוב חמוץ; קפה, תה ועוד —

כשרים ללא שום חשש ופקפוק גם למהדרין בכשרות בכל ימות השנה וגם

בחג הפסח

אם על האריוה נאמר בעברית או באנגלית שהמיצרך כשר לפסח

בהכשר הרבנים:

ר' חיים קארלינסקי, רב בכרוקלין וסגן-נשיא של אגודת הרבנים

ר' דוד ליב זילבער, רב בהאריסבורג, פא. וחבר ועד ההנהלה של אגודת הרבנים

ר' מנחם מענדל געמינגער, רב „ישראל הצעיר“ במערב מנהטן וחבר ועד ההנהלה של אגודת הרבנים.

הכשר בתוצרת „מאנישעוויטץ“ הוא חלק — גלאמ-כשר

אכלו חמוצים והמאכלים מתוצרת „מאנישעוויטץ“ ואי אתם באים לידי

איסור חמץ בפסח, ולידי מאכל לא כשר כל השנה!

HOLD YOUR NEXT
CATERED AFFAIR
IN ISRAEL

without leaving New York!

& enjoy the finest in American-Jewish Cuisine
WEDDINGS • BAR MITZVAHS • SWEET SIXTEENS
ANNIVERSARIES • FUND RAISING

Show and Music are included at
NO EXTRA COST

on Premises Facilities for
2 to 250 Guests
Permanent Mashgiach

THE
BEAUTIFUL
baba

BRANCH OF THE
CAFE BABA IN TEL AVIV

RESERVE NOW FOR
PASSOVER

FIRST NIGHT SATURDAY, APRIL 2nd

SECOND NIGHT APRIL 3rd

STEAK NIGHT - WED.
\$4.95 per person
INCLUDES SHOW &
DANCING

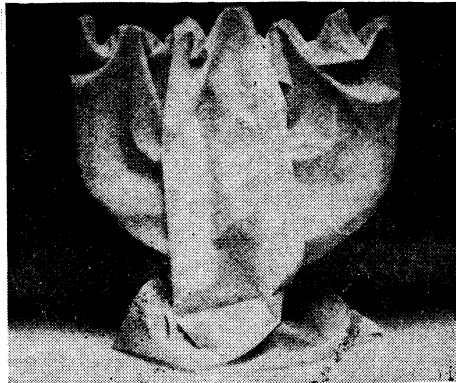
Glatz Kosher

91 83 63rd Dr., Rego Pk., Queens
(212) 275-2660

ש ל ח א ת ע מ י !

עד אשר כל יהודי יהיה בן-חורין...

מעבדות... ממחסור... מיאוש

ב ח נ ה פ ס ת ה ז ת

תביא התחייבותכם תקווה

התרומה במזומנים תוסיף כוח

לעורק-החיים היהודי בעולם.

שלם את התחייבותך במזומנים היום!

א נ ו ע מ א ח ד !

We Are One

UNITED JEWISH APPEAL INC.

1290 AVENUE OF THE AMERICAS, NEW YORK, N. Y. 10019

Tel.: 757-1500

ברכות מזל טוב
ואחולים לבניים
לחברנו היקר
חיים ליף ולרעייתו חווה
להולדת נכדם
יונתן אייל

משה משרנוביץ יצחק פינקל
גבריאל פרייל גרשון חורגין

חג כשר ושמח

מאחלות מאות הילדות

בבית היתומות הכללי בירושלים

לכל הידידים והתומכים ברחבי אר"ב
עזרתכם בשעה גורלית זו חיונית וחשובה

שלחו תרומותיכם אל:

**GENERAL ISRAEL
ORPHANS' HOME FOR GIRLS
132 Nassau St., New York, N.Y. 10038
Tel.: COrtland 7 - 7222**

אנו מאחלים לכל ידידינו

חג כשר ושמח!

CARMEL

בהכשר

הרבנות הראשית של מדינת ישראל

CARMEL WINE

114 EAST 40th STREET
NEW YORK, N. Y. 10016
(212) TN 7-8450

149

חג כשר ושמח!

**PASSOVER GREETINGS TO ALL
OUR FRIENDS**

בשנת ה'29 למדינת ישראל

קנה אגרות-מילווה

במידה המירבית ביותר

כדי לבצר את הכלכלה של ישראל

You can buy Israel
Bonds and get a
prospectus at

**STATE OF
ISRAEL BONDS**

215 Park Ave. South
New York, N. Y. 10003
Tel.: OR 7-9650

SERVING AND CATERING
MID-EAST AND JEWISH
STYLE CUISINE

גלצט כשר

HOURS

SATURDAY after Sundown to 2 A.M.
FRIDAY 9 A.M. to 3 P.M.

Under Strict Kashruth Supervision of
MASHGICH TMIDY
On The Premises.

CATERING FOR ALL OCCASIONS

**MACCABEEM
RESTAURANT**

147 WEST 47 STREET, N.Y.C.

FOR RESERVATIONS
CALL 575 - 0226

— in a cavelike setting, the mood music of the **DAVID'S HARP ENSEMBLE** and the unique voice of the ever popular **SHLOMO HAVIV**

Enjoy the delectable delights of Mid Eastern specialties prepared as they should be

DAVID'S HARP — a world all to its own! Come in for a drink and you'll stay the night

**IDEAL FOR FAMILY SIMCHAS
GREAT FOR FUNDRAISERS**

group rates \$8.50 — \$15.00

**KOSHER — UNDER
RABBINICAL SUPERVISION**

for catering information call "PARTIES" :

Weekdays — noon to 5 P.M.

(212) 688-1236

Sundays 3 P.M. to 7 P.M. and Weekday Evenings Call

982-0328

131 West 3rd Street
(Off Sixth Avenue) in Manhattan

SENIOR CITIZENS RESIDENTIAL HOTELS

FINDLAY HOUSE

ONE OF NEW YORK'S MOST POPULAR
NON-PROFIT RESIDENCE FOR THE ELDERLY
1175 FINDLAY AVENUE, BRONX, N.Y.

Enjoy the harvest years with hundreds of other New Yorkers. Where SECURITY and SERVICES add up to SATISFACTION. In a magnificent apartment that you furnish to your own taste:

THE SERVICE PACKAGE including:

- Kosher Meals at Noon and Evening
- Heavy Cleaning, Linen Changes
- 24 Hours Security Guard
- Nurse regularly on duty 9 a.m. to 5 p.m. and for emergencies at other hours

LEAVES TIME FOR ACTIVITIES, SUCH AS:

- Work Groups, Exercise Periods
- Dancing, Games, Films, Trips under the Supervision of a Recreation Director

Short waiting list for efficiency apartments. Beautiful 2-Room Apts. for couples. Approved by the New York City Department of Social Services. Admission on a non-sectarian basis. Just mail the form below for more information or telephone CY 3-1500 ext. 325

Findlay House, 1175 Findlay Avenue, Bronx, N.Y. 10456 — Tel. 293-1500 Ext. 325-326

Please send me further information about Findlay House—without obligation.

Name

Address

City State ZIP

(Findlay House is sponsored by the Daughters of Jacob Geriatric Center, a member of the Federation of Jewish Philanthropies of New York.)

SCHARF MANOR OF LONG BEACH

HOME FOR ADULTS
IDEAL FOR RETIREMENT

Private and Semiprivate Rooms with Private Bath and TV
24 Hour Supervision - 3 Kosher Meals Daily - Special Diets - all Social Activities and Entertainment
Approved by Dept. Social Services & SSI

WRITE TO:
274 W. Broadway, Long Beach 11561
Phone: (212) 657-1234
or (516) 431-1400

The Atlantic

HOW CAN SUCH A NICE PLACE
COST SO LITTLE ?

Have lunch with us and see why so many people are choosing Long Beach's ATLANTIC HOTEL for their retirement. Our room rates (including 3 delicious Strictly Kosher meals) are so low that in most cases JUST YOUR SOCIAL SECURITY AND S.S.I. COVERS YOUR BILL.

Personal management of owners —
Mr. & Mrs. Herman Schoenfeld & Family
* Fully sprinklerized & Fireproofed * 24 hour elevator * Phones in all rooms * Free snacks & afternoon teas * Shows, Entertainment & Activities daily * Free Cocktail Parties * Lovely grounds * garden * Spacious, comfortable lobbies * Gorgeous Dining Room * Free Courtesy Car for check-ins.

The Atlantic

127 E. BROADWAY
in Long Beach, Long Island 11561
"New York's Friendliest City"
Call (516) GE-2-6300 (collect OK)

Scharf Manor

OF QUEENS

HOME FOR ADULTS
IDEAL FOR RETIREMENT

- AIR CONDITIONED THROUGHOUT
- HOMEY ATMOSPHERE
- DIETARY LAWS ● SPECIAL DIETS
- PLANNED ACTIVITIES & DAILY ENTERTAINMENT
- AROUND THE CLOCK SUPERVISION
- APPROVED N.Y. STATE BOARD OF SOCIAL WELFARE

699-4100

112-14 Corona Ave., Flus. (ZIP 11368)
L.I. Expressway & Grand Central Pkwy.
Elmhurst Manor Home For Adults Affil.
100-30 Ditmars Blvd. - E. Elm
446-7900

NEW BROADVIEW MANOR

A DELUXE RESIDENTIAL HOME FOR SENIOR CITIZENS

70 Father Capodanno Blvd., Staten Island, N.Y. 10305

- Right on the Ocean with a Breathtaking view
- Individual Controlled Air Conditioning & Heat in every Room
- Kosher Meals served Daily
- 24 Hour Snacks
- Licensed Dietitian on Staff
- Semi-Private Rooms with Bathrooms
- Telephone in every Room
- Religious Services on Premises
- Live Entertainment
- Planned Recreation
- Fire-Proof Building

ALL THIS AND MORE AT NO EXTRA CHARGE !

If you are now on Social Security or eligible for Supplementary Security Income, Please Call

For Reservations, Further Information and Limousine Service

CALL NOW (212) 273-8900

FINEST ALL YEAR ROUND LIVING

Enjoy a traditional

PASSOVER

at a Retirement Resort, formerly

**Rubinfeld's Monsey
Park Hotel**

Spend the holidays in the country, with congenial people in Rockland County, on 6

beautifully landscaped acres, only 35 minutes from the City.

Enjoy delicious food, strictly Kosher for Passover, under Rabbinical Supervision With Sedorim and services in the traditional manner.

Take your choice private or semi-private rooms, many with terraces, all with individually-controlled air-conditioning and heating.

For easy directions and details on our

Special Low Passover Rates

CALL: (212) 562-5544 or (914) 356-3400

Monsey

HOME FOR ADULTS

15 MONSEY BLVD., MONSEY, N.Y. 10952

PASSOVER GREETINGS FROM KING DAVID MANOR

- RETIREMENT LIVING
- TOP RATED FOR LAVISH CARE
- BRAND NEW \$3,000,000 Elegant Manor
- 100% FIREPROOF — Dedicated Staff of Retiree Specialists
- Gourmet KOSHER CUISINE (Special Diets)
- Own Temple On Premises
- Planned Day & Night Activities, Entertainment
- APPROVED BY THE DEPARTMENT OF SOCIAL SERVICE (allowances apply)
- Inspection Of Our Facilities
- Cordially Invited
- IMMEDIATE AND FUTURE OCCUPANCY

Write or Phone for Information and Free Color Brochure

KING DAVID MANOR

80 West Broadway, Long Beach, N.Y.

Tel. (516) 889-1300 S. Sylvian, Pres.

ROBERT LICHTSHEIN MARTIN KLEIN

SENIOR CITIZENS VACATION CENTER

ISABELLA FREEDMAN — Country vacation for older adults, 2 week trips, June 11-Sept. 8th, loc. in Berkshire, Conn. Single, Couples Accom. All Activities, Boating, Swimming, Hiking, Discussion, Library, Oneg Shabbat, Amer. Jewish cuisine. Special Passover & Holiday trips available. For Reservations write or call Camp Freedman, 1 Union Square, N.Y. 10003. Tel.: 243-7565

A Happy Passover to all our Friends

פסח כשר ושמח לכל ידידינו

SENIOR CITIZENS RESIDENTIAL HOTEL DIRECTORY

CARLTON HOTEL — Only Private new Hotel in Long Beach, strictly kosher, shul on prem., new mgt., Sylvia Klein, Joseph Yunger. 485 Broadway, 516 889-6500

CHAI HOTEL (formerly Bat Yam) — Finest for Senior Citizens. 125-02 Ocean Promenade & Boardwalk, Belle Harbor. Luxurious, Pvt. Bath, Shower, Phone, Elev., Special Diets. NE 4 - 6100

CROWN HOTEL — On the boardwalk. Your home away from home. 170 W. Broadway, Long Beach, N.Y. 516 889-8900. Dietary laws observed

GLORIA'S MANOR OF BELLE HARBOR — Deluxe ocean front air-cond. glatt Kosher, Syn. on Premises, owner-mgt. Hagler & Weisblum family. 140 Beach 119th St., Tel.: 212 495-5700

HOME OF THE SAGES OF ISRAEL — An old age home for Religious Men. Strictly Kosher. Shomer Shabbos. elev. Doctor on Staff 24 hrs. 25 Willett St., N.Y.C. 673-8500.

LINCOLN SQUARE HOME FOR ADULTS — Near Lincoln Center, New Yorks newest & nicest retirement residence, gourmet Kosher meals. Broadway at 74th St., 212 EN 2 - 3000

MT. EDEN HOME FOR ADULTS — 1 blk. from ocean, strictly Kosher, special diets, 24 hrs. att. 209 Beach 125th St., Belle Harbor, N.Y. 212 945-6600

NEW BRIGHTON — On Boardwalk, Long Beach, newly remodled, beautiful rooms, personal care. 516 GE 1-0200

PALACE — 275 E. Broadway, Long Beach, N.Y. Finest kosher meals. Special Diets. (516) GE 2-9000. Mr. and Mrs. Appel

PALISADES GARDEN FOUNDATION, INC. — Non profit residence home for Senior Citizens, 1½ rm. Apts., 2 Kosher mls. daily, Syn. Oaktree Road, Palisades, N.Y. Tel.: (212) 932-8700 (914) 357-7870

SCHARF MANOR OF LONG BEACH — Home for adults, Private baths, TV, Social activities, 3 Kosher meals daily. 274 W. Broadway, Long Beach. Call Direct 657-1234, (516) 431-440

SEA GATE MANOR (Sans Souci Lodge House) — 3 Glatt Kshr. mls., 24 hr. sup. Pvt. & semi Pvt. rms. Shul on prem. Admin. by Rabbi & Mrs. A. Frankel. (Formerly Home of Sages of Israel). 4605 Surf Avenue, Bklyn. Tel.: 372 - 9108 or 372 - 6908.

PASSOVER GREETINGS

BADER'S RESIDENCE FOR ADULTS

LAKE ST., SPRING VALLEY, N. Y. 10977

ALL YEAR 'ROUND ADULT COUNTRY LIVING

Tel. 914 - 356 - 7700

N.Y.C. Direct Line LO 2 - 7533

- SPECIAL ATTENTION TO ALL DIETS
- DIETARY LAWS
- ELEVATOR

- 35 MINUTES FROM MANHATTAN
- AIR CONDITIONED
- TELEPHONES IN ALL ROOMS

- DELUXE ACCOMMODATIONS
- PLANNED SOCIAL PROGRAM AND ACTIVITIES

Approved by New York Board of Social Services

Educational Summer Programs In Israel

for High School Students
University Students
and Adults

These Seminars are being conducted by various groups in cooperation with the Department of Education and Culture of the World Zionist Organization.

For further information call:
**DEPARTMENT OF
EDUCATION AND CULTURE
OF THE WORLD
ZIONIST ORGANIZATION**
515 Park Ave., New York 10022
(212) 752 - 0600 ext. 387

CAMP SHOMRIA

KIBBUTZ SPIRIT

Non-Profit Co-Ed Camp Ages 10 - 17

EDUCATIONAL PROGRAM STRESSED

Cooperation, Secular Values of Judaism &
Kibbutz thru ART, FOLK DANCING, SINGING,
HIKING, HEBREW - Pool & Lake on 150 acres

50th Year — Liberty, N.Y.
"not just another summer camp"
Special Studies Program for 15 - 16 yr. olds

Price for 6½ weeks — \$675

Zionist Youth Organization affiliated with
Hashomer Hatzair Kibbutzim in Israel

Write or Call

CAMP SHOMRIA
150 Fifth Ave., N. Y. 10011
Tel. (212) 929 - 4955

CEJWIN CAMPS

Pioneer in Creative
Jewish Cultural Camping

Sports, swimming, boating, canoe
trips, overnights, electronics,
photography, nature, Arts,
day trips, etc. Tutoring.
Jewish Culture, Sabbath
dietary laws. Mature staff,
resident Doctors and Nurses.
Well-maintained facilities.

59th Year
(Non-Commercial)

PORT JERVIS, N.Y.

Boys and Girls 6-16
Co-Educational Activities

Individualized programs for each
age group advancing to CIT,
Leadership Camp and Israel trip.
Brochure: Cejwin, 71 W. 23rd St.,
N.Y., N.Y. 10010; (212) 691-5860

July \$510 • Aug. \$475
8 weeks \$960

Dr. A. P. Schoolman, Founder and President. Rabbi Jerome Abrams, Director

!אנו מאחלים פסח כשר ושמח לכל ידידינו!

"IN THE HEART OF THE JEWELRY CENTER"

YAHALOM RESTAURANT

49-55 WEST 47TH ST., N.Y.C.

OPEN SUNDAY — CLOSED SATURDAY

Hours

SUN. thru THURS. 9 A.M. to 10 P.M.

Friday 9 A.M. to 3 P.M.

SERVING & CATERING THE FINEST MID-EAST.

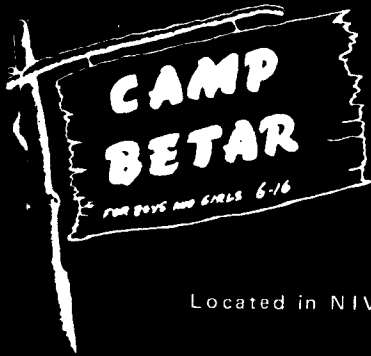
JEWISH HUNGARIAN STYLE CUISINE
UNDER STRICT KASHRUTH SUPERVISION &
MASHGIACH TMIDY ON THE PREMISES

CAFETERIA STYLE, ALSO

**UNDER
PERSONAL
MANAGEMENT
OF RABBI
YAKOV KLEIN**

SERVICE INDOOR BEAUTIFUL · GANAYDEN ROOM — Call 575-1699

*This Year, More than ever
Your Child Needs Us*

*HE needs to know what Israel stands for
SHE needs to know what being Jewish means
YOU need to bring Israel home this summer*

CAMP BETAR — CAN DO IT.

Located in NIVERVILLE, N.Y. (20 miles south of Albany)

Israeli Atmosphere
7 Tennis Courts
Swimming & Boating
Water Skiing
Basketball
Baseball & Other Sports

Scouting & Hiking
Doctor, Nurse
Strictly Kosher
Arts & Crafts
Horseback Riding
Co-ed, AGES 6 - 16

Full 4 and 8 week program available.
Special teen - age program.

55 WEST 42 STREET, N.Y., N.Y., 10036

(212) 575-0382

מחנות "מסד" בארצות הברית

REGISTER FOR **Massad Hebrew Camps**

37th Season

FOR BOYS AND GIRLS — AGES 6-17

- In the picturesque Pocono Mountains
- Religious and Zionist values fostered
- Hebrew learned through activity and play
- Extensive program of land and water sports
- Experienced staff
- Daily and Sabbath Services
- Kashruth (Dietary laws strictly observed)

3 AGE LEVELS

1. Campers (6-15)	Moderate Fees
2. Toranim (15-16)	\$675.00
3. Machon (16-17)	\$575.00

For additional illustrative material write or phone:

MASSAD CAMPS, Inc.

426 W. 58th St., N.Y., N.Y. 10019

Tel.: (212) 265-7240

Fill out the coupon below and mail it to the Massad office.
I am interested in sending my child to Massad and would appreciate your communicating with me further.

Name: _____ Phone: _____

Address: _____

PIONEERS IN HEBREW CAMPING FOR OVER A QUARTER CENTURY

NEW Homestead

Luxurious Retirement in a "home-like" atmosphere!

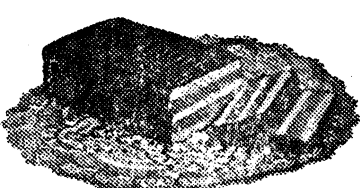

A tradition of hospitality in satisfying residents with warm, & personal service on an individual basis-in an environment of charm and quiet comfort. Located in the **Finest residential neighborhood in Queens!**

*Owner/Management *Daily Social & Entertainment Programs
 *Private or Semi-Private Rooms with T.V., Air-Conditioning, Phones & Private Baths *Dedicated Staff-to cater to all personal needs 24 hours-a-day *STRICTLY KOSHER *Careful attention to all Special Diets *Shul on premises *Near all transportation
 *Near Shopping *Approved by N.Y. Board of Social Welfare
 *Our Affordable Rates will come as a Pleasant Surprise!

82-45 GRENPELL ST., KEW GARDENS
 (212) 441-2000

Tradition Tradition

Seven Layer Cake

Heavenly pastry layers with smooth mocha creme filling. Covered with bittersweet chocolate.

12 oz. parve \$3.75

Also, Bartonettes Miniatures, Seder Mints, TV Munch, Almond Kisses, as well as many delicious cakes and cookies— all Kosher for Passover.

The name Barton's is your guarantee it's Kosher for Passover.

בשר לפסח

Barton's
 bonbonniere
 continental chocolates
 NEW YORK • LUGANO, SWITZERLAND

NEW! Try KEDEM'S HEIMISHE GEFILTE FISH — DELICIOUS WITHOUT MATZO MEAL KASHRUTH STRICTLY OBSERVED

Ⓢ This Seder, try 2.

Holidays are for the entire family to enjoy. This Passover why not serve KEDEM'S traditional sweet for family elders and KEDEM dry for the young—or the young at heart. KEDEM'S European-trained winemakers create 21 different wines. Some traditionally sweet, some delicately dry... and all delicious! Champagnes and grape juices*

*naturally sweet, non-alcoholic
 ... under the strict supervision of Rabbi L. I. Gronwald, the Taster's Rev.

KEDEM

Wines & Champagnes available at all liquor stores. Grape Juices at all supermarkets
 Royal Wine Corp., Long Island City, N.Y.

Royal Wine Corp., Long Island City, N.Y.
 107 Norfolk St., New York City, Tel.: 473 - 8288

GREETINGS & BEST WISHES FOR A HAPPY PASSOVER
 From: **ABE LEBWOHL**
 SECOND AVENUE DELICATESSEN
 156 — Second Avenue, New York Tel.: 677 - 0606
 "FINEST IN KOSHER MEALS AND CATERING"

HAPPY PASSOVER
FARMFOOD RESTAURANTS
DISTINCTIVE DAIRY CATERERS

142 W. 49th St. N. Y. C. PL 7-4971

- Air Conditioned Dining Rooms. Open 7 days a week for Luncheon, Dinner, Supper and After Theatre (Sat. & Sun.)
- Beautiful Private Dining Rooms accommodating up to 250 persons for Showers, Luncheons, Dinner and After Theatre Supper or Snacks.

"AFTER 39 YEARS . . . THE MOST
 TRUSTED AND RESPECTED NAME
 IN OUR FIELD"

**THE
 BIRNBAUM
 HAGGADAH**

A magnificent new hardcover and paperback version of the Seder service, complete with both Hebrew text and English translation, explanatory notes on how-to, fascinating historical and talmudic references. Washable covers on both editions. Many reproductions of famous Haggadahs, and musical notes for the Seder songs. Comes with "Matzah bookmark" with special prayer for Soviet Jewry.

Paperback \$2.95 Hardcover \$4.95

Hebrew Publishing Company בית הוצאה העברי

80 Fifth Ave., New York, N.Y. 10011

PASSOVER
GREETINGS FROM

**THE
 GRAND
 UNION
 COMPANY**

Schapiro's
 NEW YORK STATE
**REAL
 KOSHER WINE**

Ⓢ Endorsed

126 RIVINGTON STREET
 NEW YORK, N. Y.

Try these famous for quality wines:

- Malaga — extra heavy
- Concord Grapes — medium dry
- Concord, Sauterne, Burgandy
- Blackberry, Cherry,
- Mead (Honey Wine), Rosé, Tokay.

Sold at all Liquor Stores

Published Monthly by Bitzaron, Inc. (Hebrew Literary Foundation), 1141 Broadway, New York, N.Y. 10001 (except January-February, April-May, October-November, when published Bi-Monthly, and March, July and August when not published), Dr. Maurice E. Chernowitz, Executive Editor; Prof. Hayim Leaf, Editor; Dr. Gabriel Preil, Special Editor. Subscription, payable in advance, \$10.00 per year; foreign \$11.00. To members of the Armed Forces half-rate. Second class postage paid at New York, N.Y. All rights reserved. Opinions expressed in articles of Bitzaron represent the opinions of the authors and not necessarily reflect those of the editors and publishers. Subscriptions automatically renewed unless we are notified otherwise.

ברשותך הכנסה לכל ימי חיך וקשר עם ארץ ישראל

פקדונך להכנסה שנתית של הקרן הקימת לישראל

היום אתה יכול ליצור קשר חי עם ארץ ישראל ולהבטיח הכנסה לכל החיים על-ידי פיקדון לקיצבה שנתית של הקרן הקימת לישראל. תן דעתך על העתיד, עתידך ועתידה של ישראל. מענקך יסלול דרכים ויבש ביצות, יטע עצים, יגאל אדמת שממה ויכשיר את הקרקע לכפרים וקיבוצים חדשים. ובעת ובעונה אחת... תבטיח לעצמך הכנסה קבועה לכל ימי חיך. תשלום שנתי לפי הגיל הממין. כל שהגיל גבוה יותר כן יגדל התשלום. למשל, גבר בן 70 : 11.5% ; אשה בת 70 : 9.5% ; גבר בן 80 : 19.25% ; אשה בת 80 : 16.5%. וכמו כן תהנה מיתרונות מס הגונים. תנהג בחכמה כאשר תוזה את עצמך עם ישראל ותקבל ריווחה הגונה על-ידי מענקך. נא להחזיר את התלוש שלנו לשם אינפורמציה מפורטת יותר.

פיקדון להכנסה שנתית של הקרן הקימת לישראל מענק המבטיח לך הכנסה לכל ימי חיך

Mail to: DR. ARON WEINBERGER, Director, JNF Foundation
42 East 69 Street, New York, N.Y. 10021

Yes, I am interested in helping the land of Israel while obtaining an income for life. Please send me more information about the Jewish National Fund Annuity Trust.

Name

Address

City

State Zip Code

Date of Birth Bitz

JEWISH NATIONAL FUND

42 EAST 69th STREET / NEW YORK 21, N. Y. / TRAFALGAR 9-9300

See Europe on your way to Tel Aviv.

Israel is a long way off so it makes sense to make a stop on your way to Tel Aviv. And there's no better place to stop than in the heart of Europe—Frankfurt, Germany. You can rest, relax, shop, do a little business or rent a car and do some sightseeing in Europe's most beautiful scenery: the Rhine Valley, the Black Forest, the majestic Alps.

Lufthansa's fast comfortable jets leave from New York, Boston, Philadelphia, Chicago, Los Angeles and Anchorage. If you prefer kosher meals, please order them when you make your reservation. Call your travel agent or Lufthansa German Airlines.

Lufthansa
German Airlines

680 Fifth Avenue, 52 Broadway,
New York, N.Y. 10019—Tel.: (212) 357-8400

BITZARON. Jan.-February, 1977

Passover at the Concord

Cantor Herman Malamood
Assisted by the Concord International Choir
will officiate for the Services and Sedarim.
Rabbi Dr. Stuart Rosenberg
will conduct a Holiday-long program of lectures
and seminars. Dietary Laws.

Counselor-Supervised Day Camp.
Baby Sitters Available.
Nite Patrol. Teen Activities.
Special Children's Rates.

Enjoy Passover, where the beautiful tradition
of the past blends with the wonderful
promise of the future.

The Concord Hotel

Kiamesha Lake, NY 12751 • Robert Parker, Gen. Mgr.
Direct Line NY (212) 244-3500. Hotel (914) 794-4000
See your travel agent or write. Major credit cards accepted.

פּאַסח' דאָזשען

איז בעסער

בע'טעם'טער

א דעוירט פון העכסטער

קואליטעט און געשמאק

סטריקמלי כשר

לכל השנה ולפסח

**KOSHER
DESSERTS, Inc.**

Manufacturers of
KOJEL

ONE OF THE MOST BEAUTIFUL
RESORTS ANYWHERE SALUTES
THE GLORIOUS CELEBRATION OF
THE HOLIDAY OF LIBERATION.

PASSOVER

CANTOR IRVING ROGOFF

AND THE NEVELE SYMPHONIC CHOIR
CONDUCTED BY CLIFFORD NADEL
SERVICES • SEDARIM

NEVELE

ELLENVILLE, NEW YORK 12428
DIRECT WIRE: N.Y. 244-0800
HOTEL TEL.: 914-647-6000

CATER THE SEDER WITH MOTHER'S.

The Seder table.

Family and friends together. The Haggadah recital. Wonderful aromas of symbolic and traditional things to eat.

Passover, a great and festive occasion for which Mother's creates a variety of tempting dishes. In spotless Kosher kitchens.

Delicious gefilte fish recipes for every taste. Old-Fashioned. Sweet Old-World. All whitefish. Whitefish and pike. Unsalted. Yours to enjoy in liquid or jelled broth. Bite-size gefilte Fish d'Oeuvres, too.

Matzo Balls, fluffy and delicate, to make a good soup a great soup.

Savory Borscht — any way you like it. Regular, egg, unsalted or low calorie.

Refreshing Schav with egg yolk added for richer flavor.

Smooth, tasty margarine, prepared especially for Passover. Soft and spreadable in decorative tubs or quarter-pound sticks. Unsalted or lightly salted.

And introducing the start of another holiday tradition. New Maven Old-Fashioned Matzo Ball soup. Real homemade taste. Ready to serve in minutes.

Invite Mother's family of fine foods for the coming holidays. Flavor to delight all generations.

Mother's products. All Kosher and Pareve for Passover and endorsed by the ©P.

TASTE THAT'S CLOSE TO HOME.